

ธุรกิจกับพุทธจริยศาสตร์

สุภาวดี นัมคณิสสรณ์

บันทึกของบรรณาธิการ

รายงานนี้มาจากวิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๔ เรื่อง “ธุรกิจกับพุทธจริยศาสตร์” ในการนำเสนอในรูปรายงานการวิจัยครั้งนี้ บรรณาธิการได้ปรับปรุงถ้อยคำ และเนื้อหาบางแห่งเพื่อความเหมาะสม มีคำถามที่น่าสนใจอยู่ข้อหนึ่ง (ซึ่งถามกันมานานแล้วทั้งโดยนักวิชาการไทยและต่างประเทศ) คือ ภายในระบบธุรกิจแบบทุนนิยมดังที่ใช้อยู่ในหลายประเทศที่นับถือพุทธศาสนา พุทธจริยศาสตร์มีข้อเสนอทางธุรกิจใดหรือไม่ ที่จะทำให้อุฏิกิจนั้นมีคุณธรรม โดยที่คุณธรรมนั้นไม่ขัดแย้งกับการแสวงหากำไรแบบทุนนิยม คุณสุภาวดีได้พยายามตอบคำถามนี้ในข้อเขียนของเธอ

พุทธจริยธรรม ความสุขและอรรถประโยชน์

พุทธศาสนายอมรับความจริงอยู่เสมอว่า ความสุขเป็นส่วนสาระสำคัญที่จำเป็นของจริยธรรม เป็นสิ่งที่ให้ความหมายแก่การประพฤติธรรม เป็นหลักยึดหรือฐานคำฐของการประพฤติธรรม ทั้งในระดับการปฏิบัติธรรม หรือในระดับจริยธรรมทั่วไป (พระราชนิพนธ์ ๒๕๒๙ : ๕๕๖-๕๕๗) ดังนั้น บุคคลทุกคนจึงควรมีความสุขอันชอบธรรมที่เหมาะสมกับระดับชีวิตของตน

จากทรรคนะเกี่ยวกับความสุขของพระพุทธศาสนา ซึ่งแบ่งสุขออกเป็น ๓ ชั้นคือ กามสุข ฌานสุข และ นิพพานสุข เราจะเห็นว่าการแสวงหาความสุขในชั้น กามสุข หรือการแสวงหาความสุขทางกายหรือทางวัตถุ นั้นมิได้เป็นสิ่งที่ขัดแย้งกับพุทธจริยศาสตร์แต่อย่างใด เพียงแต่ว่าในการแสวงหาความสุขนั้น เราจะไม่ปล่อยใจ ของเราให้ไปหลงไหล หรือติดยึดกับความสุขเหล่านั้น เพื่อจิตใจของเราจะได้มีอิสระ และพร้อมที่จะก้าวหน้าไป สู่ความสุขในชั้นที่สูงต่อไป

พุทธศาสนาถือว่า มนุษย์มีจิตเป็นตัวนำในการทำ พฤติกรรมต่าง ๆ (ขุททกนิกาย ธรรมบท เล่มที่ ๒๕ ข้อที่ ๑-๒) จิตหรือวิญญาณ (อภิธรรมปิฎก ธาตุกถา เล่มที่ ๓๔ ข้อที่ ๑๗๐) เป็นตัวผู้สัมผัสที่ทำให้จิตใจและเสียใจ (ขุททก นิกาย สุตตนิบาต เล่มที่ ๒๕ ข้อที่ ๘๗๗) มนุษย์จึงรักสุข เมื่อได้รับสุขและเสียใจเมื่อได้รับทุกข์ มนุษย์จึงรักสุข และเกลียดทุกข์ (สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค เล่มที่ ๑๙ ข้อที่ ๑๐๐๓) มนุษย์จึงหลีกเลี่ยงผัสสะที่ก่อให้เกิดทุกข์ และแสวงหาผัสสะที่ก่อให้เกิดสุข มนุษย์จึงเป็นผู้รักตน (สังยุตตนิกาย สคาถวรรค เล่มที่ ๑๕ ข้อที่ ๑๓) เมื่อมนุษย์เป็นผู้รักตน รักสุข เกลียดทุกข์ มนุษย์จึง ต้องทำให้ตนเองพ้นจากการถูกเบียดเบียน เพราะเป็นสิ่งที่ทำให้เป็นทุกข์ และมนุษย์จำเป็นต้องสร้างอรรด- ประโยชน์สุขให้เกิดขึ้นด้วย เพราะเป็นสิ่งที่ทำให้มนุษย์ ได้รับความสุข

คำว่า 'อรรดประโยชน์' หรือ 'ประโยชน์' หมายถึง สิ่งที่เอื้ออำนวยให้เกิดสุข (อัตถะ) สิ่งที่เกิดผลต่อการ ได้รับสุข (हितะ) และสิ่งที่เป็นสุข (สุขะ) (วิสุทธิ มัคคปรมัตถมัญญูสา เล่มที่ ๔ ข้อที่ ๓๒) และการสร้าง อรรดประโยชน์สุขนั้น มนุษย์ต้องสร้างอรรดประโยชน์ สุขให้เกิดขึ้นแก่ทั้งตนเอง ผู้อื่น และทั้งตนเองและผู้อื่น ดังพุทธพจน์ว่า

เธอทั้งหลายพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เมื่อพิจารณาเห็น ประโยชน์ตน ควรแท้ที่เดียวที่จะให้ประโยชน์ตนนั้นสำเร็จ ด้วยความไม่ประมาท เมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ผู้อื่น

ควรแท้ที่เดียวที่จะให้ประโยชน์ผู้อื่นสำเร็จด้วยความไม่ ประมาท หรือเมื่อพิจารณาเห็นประโยชน์ทั้งสองฝ่าย ก็ ควรแท้ที่เดียวที่จะให้ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย สำเร็จลงด้วย ความไม่ประมาท (อังกุตตรนิกาย สัตตกนิบาต เล่มที่ ๒๓ ข้อที่ ๗๒)

ในการสร้างอรรดประโยชน์สุขให้เกิดขึ้นนั้นถือว่า ในลำดับอรรดประโยชน์ทั้งสามนั้น การสร้างอรรด- ประโยชน์สุขให้เกิดขึ้นทั้งแก่ตนเอง และผู้อื่นนั้นจะอยู่ ในลำดับสูงสุด รองลงมา คือการสร้างอรรดประโยชน์ แก่ตนเอง และการสร้างอรรดประโยชน์ให้แก่ผู้อื่นเป็น ประการสุดท้ายตามข้อความในอังกุตตรนิกาย จตุกก- นิบาต เล่มที่ ๒๑ ข้อที่ ๙๕ ว่า

... ระหว่างคนสองพวกคือ คนที่ไม่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ ตนและไม่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่น กับคนที่ปฏิบัติเพื่อ ประโยชน์ผู้อื่นแต่ไม่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตน คนที่ปฏิบัติ เพื่อประโยชน์ผู้อื่นแต่ไม่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนงามกว่า ประณีตกว่า ระหว่างคนสามจำพวก คือ ... (สองจำพวก ข้างต้น) กับคนที่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนแต่ไม่ปฏิบัติเพื่อ ประโยชน์ผู้อื่น คนที่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนแต่ไม่ปฏิบัติ เพื่อประโยชน์ผู้อื่นงามกว่าประณีตกว่า ระหว่างคนสี่ จำพวก คือ ... (สามจำพวกข้างต้น) กับคนที่ปฏิบัติเพื่อ ประโยชน์ตนและปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่น คนที่ปฏิบัติ เพื่อประโยชน์ ตนและปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่น เป็นผู้เลิศ เป็นผู้พิเศษ เป็นประธาน อุดม และประเสริฐ ...

จากข้อความที่ยกมานี้แสดงให้เห็นว่า แก่นความ คิดเรื่องการสร้างอรรดประโยชน์สุข ตามทรรคนะของ พุทธศาสนาอยู่ที่ประโยชน์ที่เกิดขึ้นนั้นจะต้องทำให้ ทั้งตนเองและผู้อื่นได้รับความสุขทั้งสองฝ่าย กล่าวคือ ไม่ใช่ผู้ทำได้รับเพียงผู้เดียว หรือผู้อื่นได้รับเพียงอย่างเดียว การสร้างอรรดประโยชน์ตามพุทธศาสนาจึงเป็นการ ประสานประโยชน์ของบุคคลและสังคมเข้าด้วยกัน แต่ พุทธศาสนาก็อบรมรับว่ามนุษย์ต้องสร้างอรรดประโยชน์ ของตนให้เกิดขึ้นก่อน เพราะถ้าทุกคนสามารถสร้าง อรรดประโยชน์ตนได้สมบูรณ์แล้วย่อมมีผลให้ผู้อื่น และสังคมได้รับอรรดประโยชน์ไปด้วย ทั้งนี้เพราะเมื่อ แต่ละคนสามารถพึ่งตนเองได้ ย่อมไม่เป็นภาระแก่ผู้อื่น

และพร้อมที่จะช่วยเหลือผู้อื่นต่อไปได้ด้วย (วินยฎฐกถา ฎีกา เล่มที่ ๑ ข้อที่ ๓๖๕)

จากที่กล่าวมาทั้งหมดนี้สามารถสรุปความสัมพันธ์ระหว่างพุทธจริยธรรม ความสุข และอรรถประโยชน์ได้ดังนี้คือ

๑. การประพฤติปฏิบัติตามแนวทางแห่งมรรคจะนำไปสู่ประโยชน์ที่เป็นจุดหมายหรือจุดหมายของชีวิต ซึ่งพุทธศาสนาแบ่งออกเป็น ๓ ชั้น คือ ประโยชน์ปัจจุบัน ซึ่งเป็นประโยชน์ที่เห็นได้ในชีวิตประจำวัน ประโยชน์ขั้นที่ ๒ ได้แก่ ประโยชน์เบื้องหน้า ซึ่งเป็นประโยชน์ที่เกี่ยวกับชีวิตภายในจิตใจ และประโยชน์ขั้นสูงสุดก็คือ ประโยชน์ที่เป็นจุดหมายสูงสุดของพุทธศาสนา ก็คือนิพพาน พุทธศาสนายอมรับความสำคัญของประโยชน์หรือจุดหมายในทุกระดับ และในขณะที่เดียวกันก็มองว่าแม้ว่าคนโดยทั่วไปจะไม่สามารถดำเนินชีวิตไปถึงระดับสูงสุดคือนิพพานได้ แต่ก็ควรจะมุ่งจุดหมายชีวิตไปให้ถึงประโยชน์ปัจจุบันและประโยชน์เบื้องหน้าให้ได้ อาจกล่าวได้ว่า แนวทางปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายของชีวิต แต่ละระดับดังกล่าวก็คือ การปฏิบัติตามแนวมรรค ซึ่งการปฏิบัติตามแนวมรรคนี้บุคคลจะต้องเริ่มต้นจากการพัฒนาที่ตนเอง จะต้องเป็นผู้รู้จักคิดและไตร่ตรองในเรื่องของสิ่งทั้งหลายที่ได้พบเห็นได้ยินได้ฟังมาอย่างแยบคาย (โยนิโสมนสิการ) ซึ่งถือเป็นปัจจัยภายใน และต้องอาศัยการชี้แนะที่ดีจากกัลยาณมิตร ซึ่งถือเป็นปัจจัยภายนอก

๒. พุทธศาสนายอมรับความสำคัญของความสุขในทุกระดับของชีวิต แม้กระทั่งความสุขซึ่งเป็นความสุขทางกายหรือทางวัตถุ แต่การแสวงหาความสุขในขั้นนี้จะต้องมีศีลธรรมเป็นเครื่องนำทาง เพื่อไม่ให้เกิดการเบียดเบียนตนเองและผู้อื่น

๓. พุทธศาสนาเชื่อว่า อรรถประโยชน์นั้นเป็นสิ่งที่เอื้อให้เกิดความสุขและเป็นสิ่งที่สุขเอง การสร้างอรรถประโยชน์จึงต้องทำให้ทั้งตนเองและผู้อื่นได้

รับด้วย พุทธศาสนาสอนให้มนุษย์คำนึงถึงตนเองและผู้อื่นควบคู่กันไปเสมอ กล่าวคือให้มนุษย์ปฏิบัติในสิ่งที่เป็นประโยชน์ที่เป็นทั้งของตนและของผู้อื่น การกระทำใดที่เป็นในทางเบียดเบียน หรือก่อให้เกิดโทษแก่ผู้อื่น ย่อมไม่เป็นที่พึงกระทำ เพราะมนุษย์ทุกคนย่อมรักตนเอง เพราะฉะนั้นผู้ที่รักตนจึงไม่ควรเบียดเบียนผู้อื่น

จากหลักการสร้างอรรถประโยชน์ตามทรรคนะของพุทธศาสนา ถ้านำไปเปรียบเทียบกับทรรคนะทางเศรษฐกิจของเสรีนิยม ก็จะเหมือนกันตรงที่ทั้งพุทธศาสนาและเสรีนิยมต่างยอมรับว่า มนุษย์มีความรักตนเอง และเพราะความรักตนเองนี้เองที่เป็นแรงจูงใจให้มนุษย์พยายามแสวงหาอรรถประโยชน์ให้แก่ตนเอง จุดที่ต่างกันก็คือ ในการสร้างอรรถประโยชน์ให้เกิดขึ้นแก่ตนเองนั้นพุทธศาสนาคำนึงถึงประโยชน์ที่ผู้อื่นจะได้รับด้วย และให้ความสำคัญของการสร้างอรรถประโยชน์ทั้งของตนเองและผู้อื่นว่าเป็นสิ่งที่มีคุณค่ามากกว่าการสร้างอรรถประโยชน์ให้เกิดขึ้นเฉพาะตนเองหรือเฉพาะผู้อื่นเท่านั้น ส่วนเสรีนิยมนั้น การสร้างอรรถประโยชน์ให้เกิดขึ้นแก่ตนเองในทางเศรษฐกิจนั้นก็จะส่งผลให้เกิดประโยชน์แก่ผู้อื่นในเวลาเดียวกันด้วย แต่ประโยชน์ที่เกิดขึ้นแก่ผู้อื่นนั้นมิได้เป็นความจริงใจหรือตั้งใจให้เกิดขึ้นเหมือนของพุทธศาสนา

ชีวิตทางเศรษฐกิจของชาวพุทธ

เมื่อมนุษย์ต้องเกี่ยวข้องกับวัตถุอย่างเลี่ยงไม่ได้ เพราะตามธรรมชาติของชีวิตมนุษย์ ต้องอาศัยวัตถุอันได้แก่ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรคเพื่อการดำรงชีวิต การที่มนุษย์ต้องเกี่ยวข้องกับวัตถุ จึงต้องเกี่ยวข้องกับระบบเศรษฐกิจระบบใดระบบหนึ่ง อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้เช่นกัน

มรรค ซึ่งเป็นระบบจริยธรรมของพระพุทธศาสนา นั้น ก็มีองค์ประกอบอยู่ข้อหนึ่ง คือ สัมมาอาชีวะ ซึ่ง

แปลว่า การเลี้ยงชีพชอบ แสดงว่า พุทธศาสนาย่อมรับ
ความสำคัญของเศรษฐกิจเช่นกัน พระพุทธศาสนา
ยอมรับและยืนยันถึงความจำเป็นทางวัตถุ โดยเฉพาะ
ปัจจัย ๔ ดังพุทธพจน์ที่ตรัสว่า 'สพเพ สตฺตา อาหารฏ-
ฐิติกา' (ทีมนิกาย ปาฏิภวคัมม์ เล่มที่ ๑๑ ข้อที่ ๒๒๖)
สัตว์ทั้งปวงดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร เป็นต้น แต่เป็น
ความจำเป็นที่แท้จริงของปัจจัย ๔ นั้น ต้องอยู่ภายใน
ขอบเขตพอดีที่จะให้ชีวิตดำรงอยู่ภายในสภาวะ
ที่เป็นปกติ คือ ปลอดภัย ปราศจากโรคภัยไข้เจ็บ เพื่อ
จะสามารถทำกิจการและบำเพ็ญความดีงามด้านจิต
และปัญญาที่สูงขึ้นไปได้

การบริโภค

พฤติกรรมของการบริโภคตามหลักมัชฌิมาปฏิปทา
ก็คือ การถือหลักมัตตัญญูตาที่มีในโอวาทปาฏิโมกข์ ซึ่ง
ตามหลักการนี้ก็คือ เป็นผู้เลี้ยงชีพง่าย อยู่ง่าย หรือ
กินอยู่แต่พอดี (ทีมนิกาย ปาฏิภวคัมม์ เล่มที่ ๑๑ ข้อที่
๒๐๒-๒๐๖) การที่จะตัดสินว่าพอดีหรือไม่นั้นก็ให้ใช้
หลัก โยนิโสมนสิการ (การพิจารณาหรือการทำในใจโดย
แยบคาย)

หลักการในการบริโภคก็คือ ไม่บริโภคเพื่อเล่น ไม่
มัวเมาในการบริโภค ไม่บริโภคเพื่อประดับ ไมใช่เพื่อ
การตกแต่งร่างกาย แต่มีหลักการว่า เพื่อให้ร่างกาย
ดำรงอยู่ได้ เพื่อการดำเนินไปของชีวิต เพื่อบรรเทา
ความลำบากของกาย ระวังทุกข์เวทนาทางกายคือ ความ
ทิวและอยู่สุขสบายเพื่อประพฤติดุจธรรมในขั้นสูงยิ่งๆ ขึ้นไป

แม้ปัจจัยที่เหลือคือ ที่อยู่อาศัย เครื่องนุ่งห่ม และ
ยารักษาโรค ก็จะมีหลักการในทำนองเดียวกันคือ

ที่อยู่อาศัย เพื่อป้องกันภัยธรรมชาติ มีลม แดด
เป็นต้น

เครื่องนุ่งห่ม เพื่อป้องกันภัย มีสัตว์ร้าย และ
เหลือบยุง ความหนาว ความร้อน เป็นต้น

ยารักษาโรค เพื่อขจัดเวทนาทางกายที่เกิดขึ้นจาก
โรค

ดังนั้น รูปแบบของการบริโภคตามแนวพุทธจริย-
ศาสตร์ จึงเป็นการบริโภคอย่างประหยัด เพราะเป็น
การบริโภคตามความจำเป็นของร่างกาย ทรัพยากรต่างๆ
จึงถูกใช้ไปตามความจำเป็นจริง นอกจากนี้รูปแบบ
การบริโภคตามแนวพุทธจริยศาสตร์นั้นจะช่วยสร้าง
และปลูกฝังนิสัย และค่านิยมที่ถูกต้องในการบริโภค
เพราะแนวทางในการบริโภคในระบบเศรษฐกิจแบบเสรี
นิยมเท่าที่เราเห็นกันอยู่ในปัจจุบันนี้ จะเน้นและส่งเสริม
ค่านิยมที่ฟุ่มเฟือยให้แก่ผู้บริโภคผ่านการโฆษณาตาม
สื่อมวลชนต่างๆ จึงมีผลให้คนในสังคมมีค่านิยมชอบ
บริโภคสิ่งที่ไม่จำเป็นต่อชีวิต เพื่อเป็นการแสดงฐานะ
ทางสังคมของตน ค่านิยมหรือคุณค่าต่างๆ ในสังคมจึงมี
ส่วนในการกำหนดราคาของสินค้าและบริการต่างๆ
ซึ่งตามหลักการทั่วไปทางเศรษฐกิจนั้น ถ้าสินค้าราคา
ต่ำลง คนจะมีอำนาจซื้อมาก สินค้าก็จะขายได้มาก ถ้า
สินค้าราคาสูงขึ้น คนจะมีอำนาจซื้อน้อย สินค้าก็จะขาย
ได้น้อย แต่ตามสภาพที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน ซึ่งคนมีค่า
นิยมที่ชอบแสดงฐานะของตนเอง สินค้ายังมีราคาแพง
ก็จะยิ่งชอบซื้อ เพราะเป็นเครื่องแสดงให้เห็นถึงฐานะ
ของตน ดังนั้นนิสัยหรือค่านิยมในการบริโภคจึงมีส่วน
ผลักดันให้เกิดการผลิตสินค้าและบริการที่ไม่จำเป็นต่อ
ชีวิต และทำให้เกิดการเผาะฉาญทรัพยากรที่มีอยู่อย่าง
จำกัดไปอย่างฟุ่มเฟือย ซึ่งก็จะเห็นได้ว่าจะกลายเป็นข้อ
อ้างของนักธุรกิจว่าทำผิดจริยธรรม เพราะจะได้สนอง
ความต้องการจริงของสังคมโดยที่ความต้องการดังกล่าว
ถูกสร้างขึ้นมาโดยธุรกิจเอง

นอกเหนือจากปัจจัย ๔ ซึ่งมีความจำเป็นต่อการ
ดำรงชีพของมนุษย์แล้ว คุณค่าและความสำคัญของวัตถุ
นั้น จะมีส่วนยึดหยุ่นโดยสัมพันธ์กับเงื่อนไขทางสังคม
และองค์ประกอบภายในบุคคล คือ ปัญญาที่รู้เข้าใจ
เท่าทันคุณโทษและขอบเขตความสำคัญของวัตถุ และ

ความสามารถที่จะประสบความสุขที่ประณีตกว่าความสุขในชั้นกามสุขนี้ ด้วยเหตุนี้พุทธศาสนาจึงไม่สนใจที่จะกะเกณฑ์ว่าคนเราจะต้องมีวัตถุเท่ากัน เพราะเกณฑ์นี้ไม่ใช่เครื่องวัดว่าจะทำให้ทุกคนเป็นสุขและมีชีวิตที่ดีงามได้ พุทธศาสนาจึงสนใจเกณฑ์อย่างต่ำที่ว่าทุกคนควรมีปัจจัย ๔ เพียงพอที่จะมีชีวิตรอดได้ด้วยดี พ้นจากนั้นแล้วพุทธศาสนายอมให้มีวัตถุครอบครองตามความพร้อมและพัฒนาการทางจิตปัญญา ภายในขอบเขตเท่าที่จะไม่เป็นการเบียดเบียนตนเองและผู้อื่น เพราะคนบางคนมีความต้องการวัตถุเพียงเท่าที่พอเป็นอยู่แล้ว ก็สามารถหันไปมุ่งเน้นด้านการพัฒนาคุณภาพจิตและปัญญา แต่บางคนยังไม่พร้อม ชีวิตของเขาจะต้องขึ้นต่อวัตถุมากกว่า ถ้าการเป็นอยู่ของเขาไม่เป็นเหตุเบียดเบียนผู้อื่น ก็ยังเป็นที่ยอมรับได้ นอกจากนั้นบางคนมีความโน้มเอียง ความถนัด และความสามารถในการช่วยเหลือเกื้อกูลผู้อื่นได้ดี การมีทรัพย์มากมายของเขาก็เป็นไปเพื่อประโยชน์แก่เพื่อนมนุษย์

ทรัพย์สิ้นและการแข่งขัน

ดังนั้น เมื่อมีปัจจัย ๔ สำหรับความจำเป็นพื้นฐานแล้ว ก็ควรแสวงหาทรัพย์สิ้นให้เพิ่มพูนขึ้น เพื่อให้พร้อมที่จะใช้ทำประโยชน์ได้หลายอย่าง เพราะเหตุผลหรือผู้ครองเรือนนั้น นอกจากจะต้องรับผิดชอบตนเองให้มีความเป็นอยู่ที่ดีแล้ว ก็ยังมีภาระอื่นๆ ที่ต้องอาศัยวัตถุและทรัพย์สิ้นเงินทองอีก เช่น การเลี้ยงดูคนที่เกี่ยวข้อง คนที่อยู่ในความรับผิดชอบ ตั้งแต่ครอบครัว ตลอดจนการช่วยเหลือสงเคราะห์แก่กันและกันในสังคม และการช่วยสนับสนุนการประกาศธรรมเผยแผ่ชีวิตที่ดีงาม เพราะฉะนั้น เหตุผลจึงมีภาระทางเศรษฐกิจในการที่จะแสวงหาทรัพย์สิ้นมากขึ้น (พระธรรมปิฎก ๒๕๓๗ : ๖๓)

จากข้อความดังกล่าวนี้ แสดงให้เห็นว่านอกจากปัจจัย ๔ แล้ว พุทธศาสนายังยินยอมให้เหตุผลหรือผู้ครองเรือนแสวงหาทรัพย์สิ้น และครอบครองทรัพย์สิ้น

ได้ตามความสามารถและความพร้อมของแต่ละบุคคล โดยให้อยู่ภายในขอบเขตและไม่เป็นการเบียดเบียนตนเองและผู้อื่น ซึ่งในจุดนี้เองก็เป็นสิ่งที่สอดคล้องกับลักษณะของกรรมสิทธิ์ในระบบเศรษฐกิจแบบเสรีนิยม แต่ตามหลักการของพุทธศาสนานั้น การมีทรัพย์สิ้นอยู่ในความครอบครองมากๆ นั้น นอกจากจะทำให้ผู้ครอบครองสามารถนำทรัพย์สิ้นเหล่านั้นมาเลี้ยงชีวิตของตนเอง ครอบครัว ตลอดจนผู้เกี่ยวข้องให้มีความสุขแล้ว พุทธศาสนายังมุ่งหวังต่อไปอีกว่า เขาจะนำทรัพย์ที่มีอยู่หรือหาได้ไปช่วยเหลือบุคคลอื่นๆ ในสังคม และให้การสนับสนุนกิจการทางด้านศาสนาอีกด้วย นั่นคือยังมุ่งเน้นในเรื่องคุณค่าทางจิตใจ

พระพุทธเจ้าทรงสอนคุณหลักถึงวิธีการที่จะให้บรรลุประโยชน์สุขในปัจจุบัน หรือประโยชน์ที่เรียกว่า "ทิฐฐัมมิกัตถะ" ซึ่งเป็นเรื่องของความมั่นคงทางเศรษฐกิจ ทำให้มีทรัพย์สิ้นเงินทองและสามารถพึ่งตนเองได้ ธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ปัจจุบัน หรือธรรมที่เป็นไปเพื่อทิฐฐัมมิกัตถะนั้นมี ๔ ประการ คือ

๑. อุฏฐานสัมปทา มีความพร้อมในความมั่นคงสุธาวิริยะ คือขยันหมั่นเพียรในการปฏิบัติหน้าที่ การงาน ประกอบอาชีพสุจริต มีความชำนาญ รู้จักใช้ปัญญาสอดส่องตรวจตราหาอุปายวิธีที่สามารถจัดดำเนินการให้ได้ผลดี

๒. อารักขสัมปทา มีความพร้อมเรื่องการรักษา คือ รู้จักคุ้มครองเก็บรักษาโภคทรัพย์ และผลงานอันตนได้ทำไว้ด้วยความขยันหมั่นเพียรโดยชอบธรรม ด้วยกำลังงานของตนไม่ให้เป็นอันตราย เสื่อมเสีย

๓. กัลยาณมิตตตา คบคนดีเป็นมิตร คือรู้จักกำหนดบุคคลในถิ่นที่อาศัย เลือกเสวนา พูดคุย สำเนียงศึกษาเยี่ยงอย่างท่านผู้ทรงคุณวุฒิ

๔. สมชีวิตา มีความเป็นอยู่เหมาะสม คือรู้จักกำหนดรายได้และรายจ่ายเลี้ยงชีวิต แต่พอดี มิให้ผิเคืองหรือฟุ่มเฟือยจนเกินไป ให้อยู่ได้เหนือรายจ่าย

มีส่วนเหลือเก็บออมไว้ใช้ เมื่อกระทำได้เช่นนี้ จะมีผลสืบเนื่องให้ได้รับความสุขจากโภคทรัพย์ด้วยความพอเหมาะพอดี ซึ่งเป็นความสุข (อังคุตตรนิกาย อฏฐกนิบาต เล่มที่ ๒๓ ข้อที่ ๑๔๕)

จากหลัก ๔ ประการ ที่กล่าวมานี้จะเห็นว่า สิ่งสำคัญที่จะช่วยให้เกิดความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจตามธรรมชาติของพุทธศาสนาก็คือ การประกอบอาชีพโดยสุจริตด้วยความขยันหมั่นเพียร และรู้จักการประหยัดอดออม โดยนัยนี้ ผู้ที่มีความขยันหมั่นเพียรมากๆ ก็ย่อมจะมีทรัพย์สินมากขึ้นเรื่อยๆ ก็เท่ากับว่าแต่ละคนจะต้องพยายามแข่งขันกับตัวเองให้มากที่สุด เพราะเมื่อมีความขยันหมั่นเพียรมาก ก็ย่อมมีทรัพย์สินมากและตามหลักการสร้างอรรถประโยชน์ เมื่ออรรถประโยชน์เกิดขึ้นแก่ตนเองแล้วย่อมจะนำไปสู่อรรถประโยชน์ของผู้อื่นด้วย

ในเรื่องของทรัพย์สินนั้น พระพุทธศาสนาจะไม่ถือเอาการมีทรัพย์สินมากหรือน้อย มาเป็นเกณฑ์วัดความชั่วหรือดี เพราะถือว่าการมีทรัพย์สินเป็นเพียงวิถีไปสู่จุดหมายอื่น มิใช่เป็นจุดหมายในตัว การที่จะสนับสนุนการมีทรัพย์สินหรือไม่จึงอยู่ที่การปฏิบัติเพื่อจุดหมาย ดังนั้น จุดที่พระพุทธศาสนาสนใจต่อทรัพย์สินจึงมีสองตอนคือ วิธีการที่จะได้มาซึ่งทรัพย์สินว่าได้มาอย่างไร และการปฏิบัติต่อทรัพย์สินที่มีหรือได้มาแล้วว่าจะใช้มันอย่างไร หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ไม่นั่นการมีทรัพย์สิน แต่เน้นการแสวงหาและการใช้จ่ายทรัพย์สิน

เมื่อพระพุทธศาสนาให้ความสำคัญต่อวิธีการแสวงหา และวิธีการใช้จ่ายทรัพย์สิน ดังนั้น นอกจากการแข่งขันกับตัวเองเพื่อให้มีทรัพย์สินมากขึ้นแล้ว การแข่งขันกับผู้อื่นในทางที่ชอบธรรม เพื่อให้เกิดประสิทธิภาพและก่อให้เกิดประโยชน์ทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น การแข่งขันในลักษณะเช่นนี้จึงไม่อาจจะขัดแย้งกับหลักการของพระพุทธศาสนา

พุทธศาสนาได้กล่าวถึงผู้แสวงหาโภคทรัพย์ไว้หลายประเภท ซึ่งจำแนกไว้ ๓ จำพวก คือ

๑. บางพวกแสวงหาโภคทรัพย์โดยมิชอบธรรมด้วยความเห็นแก่ได้ ครั้นแล้วไม่นำทรัพย์นั้นมาเลี้ยงตนให้สุขสบาย ไม่จำแนกทาน ไม่ทำบุญ

๒. บางพวกแสวงหาโภคทรัพย์โดยมิชอบธรรมด้วยความเห็นแก่ได้ ครั้นแล้วนำทรัพย์นั้นมาเลี้ยงตนเองให้สุขสบาย แต่ไม่จำแนกทาน ไม่ทำบุญ

๓. บางพวกแสวงหาโภคทรัพย์โดยมิชอบธรรมด้วยความเห็นแก่ได้ แล้วเลี้ยงตนเองให้สุขสบาย แต่จำแนกทานทำบุญ

ในสามจำพวกนี้ พวกที่แสวงหาโภคทรัพย์โดยมิชอบ ไม่เลี้ยงตัวเองให้สุขสบาย จัดเป็นพวกที่เป็นภัยทั้งแก่ตนเองและสังคมส่วนรวม เบียดเบียนตนเองด้วยการไม่ได้สุขจากโภคทรัพย์ที่ตนเองแสวงหามาได้ และอาจได้รับโทษทัณฑ์จากการประพฤติมิชอบของตนเอง ที่มีผลกระทบต่อส่วนรวม คือ เป็นการทำลายวงจรเศรษฐกิจประการหนึ่ง เนื่องจากโภคทรัพย์ไม่ถูกใช้ให้เกิดการหมุนเวียน พวกที่สองเบียดเบียนตนบางส่วนคือส่วนที่แสวงหาโภคทรัพย์โดยมิชอบ แต่ยังใช้ให้เกิดความสุขสำหรับตน จึงยังไม่เป็นประโยชน์ต่อสังคม พวกที่สามเบียดเบียนตนเองบางส่วนเบียดเบียนสังคมบางส่วน แต่ก็ยังเป็นประโยชน์ต่อสังคมบางส่วน ด้วยการนำทรัพย์นั้นมาเลี้ยงชีพ และยังจำแนกทาน ทำบุญ

นอกจากนี้ การมีทรัพย์สินหรือได้ทรัพย์สินมาแล้วเก็บสะสมไว้โดยไม่ทำประโยชน์ ก็ถือว่าเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้อง เช่นเดียวกับการแสวงหาทรัพย์ในทางที่ผิด และใช้ทรัพย์สินในทางที่เกิดโทษเช่นกัน

ในสมัยพุทธกาล พระพุทธเจ้าก็ทรงติเตียนเศรษฐีผู้หนึ่ง ซึ่งมีทรัพย์สินสมบัติสะสมไว้อย่างมากมาย แต่

ตนเองกลับบริโภคอาหารคือปลายข้าวกับน้ำส้ม นุ่งห่มผ้าเนื้อหยาบตัดเป็นสามชิ้น เย็บติดกัน ยานพาหนะก็ใช้รถเกาๆ กันรุ่มทำด้วยใบไม้ เมื่อถึงแก่กรรมก็ยังไม่มียศมารับมรดก พระเจ้าปเสนทิโกศลจึงขนทรัพย์สมบัติที่ไม่มีบุตรมารับมรดกเข้าไปไว้ในวัง พระพุทธเจ้าได้ทรงเตือนเสนาบดีที่ครอบครองทรัพย์สมบัติไว้โดยไม่ใช้ให้เป็นประโยชน์ว่า

... เป็นอย่างนี้แหละมหาพิตร อสัตบุรุษได้โภคะอันโอฬารแล้ว ย่อมไม่เลี้ยงตนให้เป็นสุข ให้เอิบอิ่ม ไม่เลี้ยงมารดาบิดา ... บุตรภรรยา ... คนรับใช้กรรมกรคนงาน ... มิตรสหายผู้ร่วมงาน ให้เป็นสุขให้เอิบอิ่ม ไม่ประดิษฐานทักษิณอันส่งผลสูงในสมณพราหมณ์ทั้งหลาย ซึ่งอำนาจอารมณ์ดีงาม มีผลเป็นสุข เป็นไปเพื่อสวรรค์, โภคะของเขาที่ได้กินใช้โดยชอบเหล่านั้น ราชาทรงหลายย่อมริบเอาไปเสียบ้าง ใจย่อมลึกลงบ้าง ไฟย่อมไหม้เสียบ้าง น้ำย่อมพัดพาไปเสียบ้าง ทายาทผู้ไม่เป็นที่รักย่อมเอาไปเสียบ้าง, โภคะเหล่านั้นของเขาซึ่งมิได้กินใช้โดยชอบย่อมหมดสิ้นไปเปล่า ไม่ถึงการบริโภค, เปรียบเหมือนสระน้ำในถิ่นอมมนุษย์ ทั้งที่มีน้ำใส เย็น จืดสนิท กระจ่ายแจ้ว มีท่าเรียบราบ น้ำรินรมย์ คนจะตักเอาก็ไม่ได้ จะดื่มจะอาบ จะทำตามปรารถนา ก็ไม่ได้ ...

ส่วนสัตบุรุษได้โภคะอันโอฬารแล้ว ย่อมเลี้ยงตัวให้เป็นสุข ให้เอิบอิ่ม เลี้ยงมารดา บิดา ... บุตรภรรยา ... คนรับใช้กรรมกรคนงาน ... มิตรสหายผู้ร่วมงานให้เป็นสุข ให้เอิบอิ่ม ย่อมประดิษฐานทักษิณอันส่งผลสูงในสมณพราหมณ์ทั้งหลาย ซึ่งอำนาจอารมณ์ดีงาม มีผลเป็นสุข เป็นไปเพื่อสวรรค์, โภคะของเขาที่ได้กินใช้โดยชอบเหล่านั้น ราชาทรงหลายก็ไม่ชนเอาไป ใจทั้งหลายก็ลึกลงไม่ได้ ไฟก็มีได้ไหม้ น้ำก็มีได้พัดพาไป ทายาทผู้ไม่เป็นที่รักก็เอาไปไม่ได้, โภคะเหล่านั้นของเขา ซึ่งกินใช้โดยชอบ ย่อมถึงการบริโภคไม่หมดสิ้นไปเปล่า, เปรียบเหมือนสระน้ำไม่ไกลหมู่บ้านหรือนิคม มีน้ำใส เย็น จืดสนิท กระจ่ายแจ้ว มีท่าราบเรียบ น้ำรินรมย์ คนจะตักไปก็ได้ จะดื่มก็ได้ จะอาบก็ได้ จะทำตามปรารถนา ก็ได้...

คนชั่วได้ทรัพย์แล้ว ตัวเองก็ไม่กินใช้ ทั้งก็ไม่ให้ (แก่ใครๆ) เหมือนดังน้ำอยู่ในถิ่นของมนุษย์ จะใช้ดื่มก็ไม่ได้ คนย่อมอดใช้, ส่วนวิญญูชนมีปัญญา ได้โภคะแล้ว ย่อม

กินใช้และทำกิจ (งานของตนและการกุศลช่วยผู้อื่น), เขาเป็นคนเลิกล้ำ ได้เลี้ยงดูหมู่ญาติแล้ว ไม่มีใครติเตียนได้ ย่อมเข้าถึงดินสวรรค์ ... (สังยุตตนิกาย สคาถวรรค เล่มที่ ๑๕ ข้อที่ ๓๘๖-๙)

พุทธพจน์ดังกล่าว ต้องการสอนว่า ควรจะถือเอาประโยชน์จากการมีโภคะหรือทรัพย์สิน ไม่ใช่มีทรัพย์สมบัติเก็บไว้เฉยๆ การมีทรัพย์นั้นย่อมมีวัตถุประสงค์เพื่อใช้ให้เป็นประโยชน์ ส่วนแนวทางของการใช้โภคะหรือทรัพย์นั้น ก็ถือตามหลักโภคะอาทิยะ ๕ ประการ คือ

๑. ใช้จ่ายทรัพย์นั้นเลี้ยงตนเอง เลี้ยงดูครอบครัว มารดาบิดา ให้เป็นสุข
๒. ใช้ทรัพย์นั้นบำรุงเลี้ยงมิตรสหาย ผู้ร่วมกิจการงานให้เป็นสุข
๓. ใช้ป้องกันภัยอันตรายต่างๆ
๔. ทำพละ คือ การสละบำรุงสงเคราะห์ ๕ อย่าง ได้แก่
 - ก. อติพละ ใช้ต้อนรับแขก คนที่ไปมาหาสู่ ซึ่งเป็นเรื่องของการปฏิสังขาร
 - ข. ญาติพละ ใช้สงเคราะห์ญาติ
 - ค. ราชพละ ใช้บำรุงราชการด้วยการเสียภาษีอากร เป็นต้น
 - ง. เทวตพละ บำรุงเทวดา คือสิ่งที่เคารพนับถือตามลัทธิความเชื่อ หรือตามขนบธรรมเนียมของสังคม
 - จ. ปุพพเปตพละ ทำบุญอุทิศให้แก่บุพการีชนท่านที่ล่วงลับไปแล้ว

๕. บำรุงสมณพราหมณ์ คือ พระสงฆ์ผู้ประพฤติดี ปฏิบัติชอบ ผู้ฝึกฝนพัฒนาตนเอง ไม่ประมาทมัวเมา ผู้จะดำรงธรรมไว้ให้แก่สังคม (พระธรรมปิฎก ๒๕๓๗ : ๕๗-๕๘)

สำหรับวิธีการจัดสรรทรัพย์ในการใช้จ่าย ก็มีกล่าวถึงในโภคะวิภาค ๔ ซึ่งบอกให้จัดสรรทรัพย์เป็นสี่ส่วน คือ ส่วนหนึ่งใช้บริโภคเลี้ยงตนเองให้เป็นสุข เลี้ยงดูครอบครัว

และคนที่อยู่ในความรับผิดชอบให้เป็นสุข และใช้ในการทำความดี บำเพ็ญคุณประโยชน์ต่างๆ สองส่วนต่อไปจัดสรรไว้สำหรับลงทุนประกอบการงาน ส่วนที่สี่ให้เก็บไว้ใช้เป็นหลักประกันในยามจำเป็น เพราะอาจมีภักย อุบัติเหตุ หรือเหตุสะดุดในการทำงานประกอบอาชีพ เช่น เจ็บไข้ เป็นต้น (พระธรรมปิฎก ๒๕๓๗ : ๕๗)

อย่างไรก็ดี แม้จะแสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรม และใช้จ่ายทรัพย์นั้นให้เป็นประโยชน์แล้ว ก็ยังไม่ถือว่าเป็นการปฏิบัติที่เกี่ยวกับทรัพย์ที่ถูกต้องทางธรรมโดยสมบูรณ์ ทั้งนี้เพราะทางธรรมยังเน้นคุณค่าทางจิตใจ และทางปัญญาอีกด้วย ดังพุทธพจน์ที่ตรัสสอนในเรื่องการปฏิบัติเกี่ยวกับทรัพย์ว่า

... ภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๓ จำพวกเหล่านี้ มีปรากฏอยู่ในโลก, สามจำพวกไหน? คือ คนตาบอด คนตาเดียว คนสองตา

บุคคลตาบอดเป็นไหน? บุคคลบางคนในโลกนี้ ไม่มีดวงตาดูสิ่งที่ช่วยให้ได้โภคทรัพย์ที่ยังไม่ได้ หรือทำโภคทรัพย์ที่ได้แล้วให้เพิ่มพูน กับทั้งไม่มีดวงตาดูสิ่งที่ช่วยให้รู้จักธรรมที่เป็นกุศล เป็นอกุศล ... ธรรมมีโทษ ไม่มีโทษ ... ธรรมทรม ธรรมประณีต ... ธรรมที่เปรียบได้กับของดำหรือของขาว, นี้เรียกว่า บุคคลตาบอด

บุคคลตาเดียวเป็นไหน? บุคคลบางคนในโลกนี้ มีดวงตาดูสิ่งที่ช่วยให้ได้โภคทรัพย์ที่ยังไม่ได้ หรือทำโภคทรัพย์ที่ได้แล้วให้เพิ่มพูน แต่ไม่มีดวงตาดูสิ่งที่ช่วยให้รู้จักธรรมที่เป็นกุศล เป็นอกุศล ... ธรรมมีโทษ ไม่มีโทษ ... ธรรมทรม ธรรมประณีต ... ธรรมที่เปรียบได้กับของดำหรือของขาว, นี้เรียกว่า บุคคลตาเดียว

บุคคลสองตาเป็นไหน? บุคคลบางคนในโลกนี้ มีดวงตาดูสิ่งที่ช่วยให้ได้โภคทรัพย์ที่ยังไม่ได้หรือทำโภคทรัพย์ที่ได้แล้วให้เพิ่มพูน อีกทั้งมีดวงตาดูสิ่งที่ช่วยให้รู้จักธรรมที่เป็นกุศล เป็นอกุศล ... ธรรมมีโทษ ไม่มีโทษ ... ธรรมทรม ธรรมประณีต ... ธรรมที่เปรียบได้กับของดำหรือของขาว, นี้เรียกว่า บุคคลสองตา ...

คนตาบอด ตาเสีย มีแต่กาลิเคราะห์ร้ายทั้งสองทาง คือ โภคทรัพย์อย่างที่ว่าก็ไม่มีคุณค่าที่ดีก็ไม่กระทำ; อีก

คนหนึ่งเรียกว่า ตาเดียว เทียวแสวงหาแต่ทรัพย์ ถูกกรรมก็เอา ผิดกรรมก็เอา ไม่ว่าจะเป็นการลักขโมย คดโกง หรือโกหกหลอกลวงก็ได้ เขาเป็นคนเสวยกามที่ฉลาดสะสมทรัพย์ แต่จากนี้ไปนรก คนตาเดียวย่อมเดือดร้อน; ส่วนคนที่เรียกว่า สองตา เป็นคนประเสริฐ ย่อมมีทรัพย์ซึ่งได้มาด้วยความขยันจากกองโภคะที่ได้มาโดยชอบธรรม ออกเมื่อไหร่ มีความคิดสูงประเสริฐ มีจิตใจแน่วแน่ ย่อมเข้าถึงสถานตั้งงามที่ไปแล้ว ไม่เศร้าโศก: พึงหลีกเว้นคน ตาบอดและคนตาเดียวเสียให้ไกล ควรคบหาแต่คนสองตาผู้ประเสริฐ... (อังคุตตรนิกายติกนิบาตเล่มที่ ๒๐ ข้อที่ ๔๖๔)

การปฏิบัติที่เกี่ยวกับทรัพย์ที่ถูกต้องทางธรรมโดยสมบูรณ์ก็คือ การวางใจ วางท่าทีต่อทรัพย์นั้นว่า จะต้องเป็นไปด้วยนิสสรณปัญญา คือ มีความรู้เท่าทัน เข้าใจคุณค่าหรือประโยชน์ที่แท้จริงของทรัพย์ และขอบเขตแห่งคุณค่าหรือประโยชน์นั้นมีความเป็นอิสระไม่เป็นทาส แต่เป็นนายของทรัพย์ ให้ทรัพย์มีเพื่อรับใช้มนุษย์ เป็นอุปกรณ์สำหรับทำสิ่งที่เป็นประโยชน์และสิ่งที่ดีงาม ช่วยผ่อนคลายทุกข์ ทำให้มีความสุข มีใช้ทรัพย์เป็นเหตุของการเพิ่มความทุกข์ ทำให้เสียคุณภาพจิต ทำลายคุณค่าของความเป็นมนุษย์ หรือทำให้มนุษย์แปลกหน้ากัน

ดังนั้น ในบรรดาบุคคลผู้แสวงหาโภคทรัพย์นั้น พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญบุคคลประเภทที่แสวงหาโภคทรัพย์โดยชอบธรรมด้วยความไม่เห็นแก่ตัว เพื่อเลี้ยงชีพตัวเองให้เป็นสุข จำแนกทาน ทำบุญ ไม่ละโมภ ไม่หลง ไม่พัวพันในทรัพย์ มีสติเห็นโทษจากการแสวงหาทรัพย์ มีปัญญาเป็นเครื่องสลัดออกจากความมัวเมาในทรัพย์ ควรสรรเสริญ ๔ สถาน คือ

๑. ได้ทรัพย์มาโดยชอบธรรม
๒. นำมาเลี้ยงชีพให้สุขสบาย
๓. จำแนกทาน ทำบุญ

๔. ไม่ละโมภ ไม่หลง ไม่พัวพัน มีสติเห็นโทษ มีปัญญาเป็นเครื่องสลัดออกจากความมัวเมาในทรัพย์ (สังยุตตนิกาย สุตตนิบาต เล่มที่ ๑๔ ข้อที่ ๑๑๔)

หลักการปฏิบัติเกี่ยวกับทรัพย์ที่ถูกต้องตามหลัก
พุทธจริยธรรม จึงสามารถสรุปได้ดังนี้

๑. การหา : แสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรม
๒. การใช้ :
 - ก. เลี้ยงตน (และคนที่ตนเกี่ยวข้องรับผิดชอบ)
ให้เป็นสุข
 - ข. เมื่อแบ่งปัน
 - ค. ใช้ทรัพย์ทำสิ่งดีงามเป็นประโยชน์ เป็นบุญ
๓. ทำที่ต่อทรัพย์ที่หามาได้ : ไม่ลุ่มหลงหมกมุ่น
มัวเมา กินใช้ทรัพย์สมบัติอย่างรู้เท่าทัน เห็นคุณโทษ
มีจิตใจเป็นอิสระ และอาศัยทรัพย์เพื่อการพัฒนาจิต
ปัญญาอื่นๆ ขึ้นไป (พระราชวรมุนี ๒๕๒๙ : ๗๘๑)

จากข้อสรุปของหลักการปฏิบัติเกี่ยวกับทรัพย์ที่
ถูกต้องตามหลักพุทธธรรม เราจะเห็นว่า พระพุทธ
ศาสนาให้เสรีภาพแก่ทุกคนในการแสวงหาทรัพย์ โดย
ทุกคนมีสิทธิ์เลือกประกอบอาชีพใดก็ได้ตามความถนัด
และความสามารถของตนแต่ต้องอยู่ในกรอบของจริยธรรม
และทรัพย์สินที่หามาได้โดยชอบธรรมนั้น ก็สามารถนำ
มาใช้เลี้ยงตน ครอบครัว และผู้เกี่ยวข้องให้ได้รับความสุข
ซึ่งก็สอดคล้องกับหลักการทางเศรษฐศาสตร์ระบบเสรีนิยม
แต่จุดที่ต่างกันอยู่ตรงที่ ไม่ว่าจะป็นวิธีการแสวงหา
ทรัพย์หรือวิธีการใช้ทรัพย์ที่หามาได้จะเน้นที่คุณค่าทาง
จิตใจและปัญญาเป็นสำคัญ กล่าวคือ พุทธศาสนาไม่
ปฏิเสธความเป็นอยู่ที่ดีทางกาย แต่ความเป็นอยู่ที่ดีทาง
กายนั้น จะต้องควบคู่ไปกับการพัฒนาทางจิตใจด้วย

นอกจากนี้ พระพุทธเจ้ายังตรัสถึงสุขของคฤหัสถ์
๔ ประการว่า คฤหัสถ์หรือผู้ครองเรือนนั้น ควรจะมี
ความสุขสี่ประการซึ่งถือว่าเป็นความสุขที่ควรพยายาม
เข้าถึงให้ได้ ดังพุทธพจน์ที่ตรัสแก่นางกปิณฑกคฤหบดี
ว่า "ดูกรคหบดี ความสุข ๔ ประการนี้ เป็นสิ่งที่คฤหัสถ์
ผู้บริโภคมควรได้ควรถึงอยู่เรื่อยๆ ตามกาล ตามสมัย,
ความสุข ๔ ประการนั้น คือ อตติสุข โภคสุข อนนสุข
อนวัชชสุข" (อังคุตตรนิกาย จตุกนิบาต เล่มที่ ๒๑
ข้อที่ ๖๒)

ความสุขของผู้ครองเรือน หรือสุขของคฤหัสถ์ ๔
ประการ คือ

๑. อตติสุข สุขเกิดจากความมีทรัพย์ คือภูมิใจ
เอิบอิ่มใจว่า ตนมีโภคทรัพย์ที่ได้มาด้วยน้ำพักน้ำแรง
อันประกอบด้วยความขยันหมั่นเพียรของตน และได้มา
โดยชอบธรรม

๒. โภคสุข การใช้จ่ายทรัพย์ คือความภูมิใจ
เอิบอิ่มใจว่า ตนได้ใช้ทรัพย์ที่หามาได้โดยชอบธรรมนั้น
เลี้ยงชีพ เลี้ยงผู้ที่ควรเลี้ยงดู และบำเพ็ญประโยชน์ มี
ทรัพย์แต่ไม่ใช้ทรัพย์ จัดเป็นความตระหนี่ เป็นโทษแก่
ตนและสังคม

๓. อนนสุข สุขเกิดจากความไม่เป็นหนี้ ไม่มี
หนี้สิน เพราะความเป็นหนี้ก็เป็นทุกข์ในโลกเช่นกัน
ทุกข์ของเจ้านี้คือความวิตกกังวลว่า จะไม่ได้รับทรัพย์
สมบัติของตนคืน ส่วนทุกข์ของลูกหนี้ก็คือ ร้อนใจว่า
เจ้านี้จะมาทวง

๔. อนวัชชสุข สุขเกิดจากความประพฤติไม่มีโทษ
คือมีความประพฤติสุจริต ไม่บกพร่องเสียหายโดย
ประการใด ๆ ใดๆ ตีเตือนไม่ได้ทั้งทางกาย วาจา และ
ทางใจ ไม่ประพฤติตนให้เป็นเหตุที่จะถูกตำหนิ

บรรดาสุข ๔ อย่างนี้ อนวัชชสุขมีค่ามากที่สุด

ความสุข ๔ ประการของคฤหัสถ์นี้ ความสุขในข้อ
ที่ ๔ คืออนวัชชสุข มีค่าที่สุด เพราะเป็นหลักการที่โยง
ชีวิตด้านเศรษฐกิจเข้ามาเชื่อมกับชีวิตที่ดีงามที่จะพัฒนา
ได้โดยสมบูรณ์ จะเห็นว่า พระพุทธศาสนาจะมองเรื่อง
เศรษฐกิจว่าเป็นส่วนหนึ่งของการดำเนินชีวิต ซึ่ง
นอกจากจะมีความเป็นอยู่ที่ดีทางเศรษฐกิจแล้ว ก็
ต้องมีคุณค่าของชีวิตด้านอื่นๆ ด้วย ความเป็นอยู่ที่ดี
ทางเศรษฐกิจนั้น จะต้องเป็นสิ่งที่ช่วยส่งเสริมและ
เกื้อกูลชีวิตด้านอื่นๆรวมทั้งด้านจิตใจด้วย ความมีทรัพย์
จึงควรเป็นสิ่งที่ช่วยให้มนุษย์มีความสุขมากขึ้ และ
พร้อมมากขึ้นในการที่จะดำเนินชีวิตที่ดีงามและประกอบ
สิ่งที่ดีงาม เพื่อจะได้สามารถเข้าถึงสิ่งที่ดีงามยิ่งขึ้นไป

ดังนั้น พระพุทธศาสนาจึงมีทรรคนะต่อเศรษฐกิจ การแข่งขัน การสะสมทรัพย์ และการใช้จ่ายทรัพย์ว่าเป็น ส่วนหนึ่งของชีวิตที่ดี แต่มีใช้ได้ในตัวเอง แต่ดีเพราะเป็น สิ่งที่ช่วยเกื้อกูลชีวิตด้านอื่น ๆ โดยเฉพาะด้านจิตใจ

กล่าวโดยสรุปแล้ว พุทธศาสนามีทรรคนะในเรื่อง ของทรัพย์สิ้นและการแข่งขัน เพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพย์สิ้น ดังต่อไปนี้คือ

๑. ในแง่บุคคล พุทธศาสนายกย่องคนที่มั่งมี ทรัพย์เฉพาะแต่ผู้ที่ร่ำรวยขึ้นมาด้วยความขยันหมั่นเพียร โดยทางสุจริตชอบธรรม และใช้ทรัพย์นั้นทำแต่สิ่งที่ดี งาม บำเพ็ญประโยชน์ นั่นคือ ยกย่องความเป็นคนดีมี ประโยชน์เหนือความมั่งมีทรัพย์ ในแง่การแข่งขันเพื่อ สะสมทรัพย์จึงมิได้ผิดในตัวเอง แต่จะผิดก็ต่อเมื่อการ แข่งนั้นใช้วิธีการที่ไม่ชอบธรรมหรือผิดจริยธรรม

๒. ในแง่สังคม ทรัพย์เป็นอุปกรณ์หรือเป็นปัจจัย ส่งเสริมชีวิต แต่มีใช้จุดหมายของชีวิต ทรัพย์จึงควรเป็น สิ่งที่ช่วยให้นมนุษย์มีความสะดวกมากขึ้น และพร้อม มากขึ้นในการที่จะดำเนินชีวิตที่ดีงามและทำสิ่งที่ดีงาม เพื่อเข้าถึงสิ่งที่ดีงามยิ่งขึ้นไปตามหลักการของพุทธศาสนา เมื่อทรัพย์เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้หนึ่ง ก็คือ มีทรัพย์เกิดขึ้นแก่ มนุษย์หรือมีทรัพย์เกิดขึ้นแล้วในสังคม เมื่อบุคคลผู้หนึ่ง มั่งมีขึ้นสังคมก็พลอยเจริญรุ่งเรืองและอุดมสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ดังนั้น ทรัพย์เกิดขึ้นแก่คนใดคนหนึ่ง ก็เท่ากับเกิดขึ้นแก่ สังคมด้วย บุคคลดีที่มั่งมี จึงเป็นเหมือนเนืองนาดีที่ข้าว งอกงามขึ้น เพื่อประโยชน์สุขของคนทั้งปวง (อังคุตตร- นิกาย อัฐกนิบาต เล่มที่ ๒๓ ข้อที่ ๑๒๔) และพุทธ- พจน์ว่า ‘ทรัพย์มีแก่คนดี เหมือนสระน้ำที่ปลอดภัย ทุก คนได้กินใช้สุขสดชื่น แต่ทรัพย์มีแก่คนไม่ดี เหมือน สระน้ำในถิ่นอมมนุษย์ ถึงจะใสดี รื่นรมย์ก็ไร้ประโยชน์’ (สังยุตตนิกาย สคาถวรรค เล่มที่ ๑๕ ข้อที่ ๓๔๗) คน มั่งมีตามหลักการนี้ จึงควรมีความยินดีที่ตนสามารถ ทำหน้าที่เป็นตัวแทนในการจัดหาทรัพย์มาช่วยเหลือ อุดหนุนเพื่อนมนุษย์ในสังคมของตนให้อยู่สุขสบาย และ มีโอกาสทำภารกิจที่ดีงาม

หน้าที่ของรัฐ

ในพุทธศาสนาก็มีกล่าวถึงหลักธรรมที่เกี่ยวกับการปกครอง เช่น มีการกำหนดหน้าที่ของพระเจ้า จักรพรรดิข้อหนึ่งว่า ให้เจือจานหรือเพิ่มทรัพย์ให้แก่ชน ผู้ไร้ทรัพย์ (ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค เล่มที่ ๑๑ ข้อที่ ๓๕) พุทธศาสนาก็มองเห็นความสำคัญของทรัพย์ในสังคม ชาวโลก ความยากไร้ขาดแคลนเป็นสาเหตุสำคัญของ อาชญากรรม และความชั่วร้ายต่าง ๆ ในสังคม (ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค เล่มที่ ๑๑ ข้อที่ ๓๕) และถือว่เป็นหน้าที่ ของรัฐ หรือผู้ปกครองต้องคอยเอาใจใส่ดูแลจัดสรรปัน ทรัพย์ให้แก่ประชาชนผู้ไร้ทรัพย์ ไม่ให้มีคนยากจนใน แผ่นดิน ซึ่งทั้งนี้ย่อมต้องอาศัยวิธีการต่าง ๆ ประกอบ กันและตามความเหมาะสมกับสถานการณ์ โดยเฉพาะ อย่างยิ่ง การจัดให้ราษฎรทุกคนมีหนทางประกอบอาชีพ โดยสุจริต การส่งเสริมอาชีพ การจัดสรรเกี่ยวกับทุนและ อุปกรณ์ การควบคุมป้องกันการกระทำและวิธีการที่ไม่ ชอบธรรม ไม่เป็นธรรม ตลอดจนการเอารัดเอาเปรียบ กัน เป็นต้น (พระราชมุนี ๒๕๒๙ : ๗๙๖)

จากทรรคนะของพุทธศาสนาเกี่ยวกับบทบาทของ รัฐจะเห็นว่ารัฐจะมีบทบาททางด้านเศรษฐกิจเป็นอย่างมาก ซึ่งต่างจากเศรษฐศาสตร์ระบบเสรีนิยมที่รัฐจะมีบทบาทน้อยมากในด้านเศรษฐกิจ

จุดหมายของพฤติกรรมทางเศรษฐกิจ และกิจกรรมทางเศรษฐกิจ

จากหลักการเกี่ยวกับการปฏิบัติต่อทรัพย์ในทาง พระพุทธศาสนา เท่าที่สรุปได้จากคำสอนทั่ว ๆ ไป จะ เห็นว่า ในทางพุทธศาสนา พฤติกรรมหรือกิจกรรมทาง เศรษฐกิจจะไม่แตกต่างหากจากกิจกรรมด้านอื่น ๆ ของ ชีวิต ทรรคนะดังกล่าวนี้จึงสอดคล้องกับการปฏิบัติใน ชีวิตที่เป็นจริง เพราะในชีวิตจริงนั้น กิจกรรมทางเศรษฐกิจของมนุษย์นั้น จะไม่สามารถแยกออกมาจากกิจกรรม ด้านอื่น ๆ ของชีวิตได้ การมีชีวิตที่ดีก็จะต้องมีกิจกรรม ที่ดี ในด้านต่าง ๆ ที่สอดคล้องกลมกลืนกัน

ดังนั้น พฤติกรรมหรือกิจกรรม และผลที่ได้รับทางเศรษฐกิจ จึงมีความสำคัญในแง่ของพุทธจริยธรรมดังต่อไปนี้

๑. เป็นปัจจัยหรือเป็นฐานที่จะช่วยให้มีความสุขในระดับหนึ่ง เราต้องยอมรับความจริงว่า ความพึงพอใจทางวัตถุนั้น ช่วยให้เรามีความสุข ซึ่งพุทธศาสนายอมรับความจริงดังกล่าวนี้เช่นกัน

๒. เป็นปัจจัยหรือเป็นฐานซึ่งทำให้เกิดความพร้อมในการที่จะพัฒนาคุณภาพชีวิต และพัฒนาศักยภาพของมนุษย์ให้ดียิ่งขึ้นไป ดังเรื่องราวที่เกิดขึ้นในสมัยพุทธกาล เมื่อพระพุทธเจ้า ยังทรงพระชนมอยู่ ขณะที่พระองค์เสด็จประทับ ณ พระเชตวัน ในพระนครสาวัตถี ได้ทรงพิจารณาเห็นว่า คนเลี้ยงโคคนหนึ่งอยู่ในเมืองอาฬวี เป็นผู้มีความพร้อมที่จะบรรลุนิพพาน ดังนั้น พระองค์จึงเสด็จไปยังเมืองอาฬวี เพื่อจะไปแสดงธรรมให้แก่คนเลี้ยงโค ส่วนคนเลี้ยงโค เมื่อได้ทราบข่าวว่าพระพุทธเจ้าเสด็จมา เขาก็มีความสนใจอยากจะได้ฟังธรรม แต่พอดีโคตัวหนึ่งของเขาหายไป เขาจึงตัดสินใจออกไปหาโคก่อนแล้วจะกลับมาฟังธรรม เขาจึงเดินทางเข้าไปในป่าไปหาโคของเขา ในที่สุดก็ได้พบโคนั้นและได้อนกลับมาเข้าฝูงของมันได้ แต่กว่าจะเสร็จก็เหนื่อยมาก หลังจากนั้น เขาก็เดินทางไปยังที่ที่เขาจัดไว้เพื่อการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้า

พระพุทธเจ้า เมื่อทอดพระเนตรเห็นคนเลี้ยงโคมา พระองค์ทรงทราบดีว่าเขานิดเหนื่อยและมีความหิว พระองค์จึงตรัสสั่งให้อุบาสกจัดอาหารให้เขาบริโภคจนอิ่มสบาย พระองค์ก็แสดงธรรมให้ฟัง คนเลี้ยงโคได้ฟังธรรมแล้วกับบรรลุโสดาปัตติผล พระองค์แสดงธรรมครั้งนี้เสร็จก็ลาชาวเมืองอาฬวีเสด็จกลับยังพระเชตวัน แต่ในระหว่างทางนั้น พระภิกษุที่เดินทางไปด้วยต่างวิพากษ์วิจารณ์พระพุทธเจ้า พระองค์จึงตรัสชี้แจงแก่พระภิกษุเหล่านั้นว่า 'คนที่ถูกความหิวครอบงำ มีความทุกข์จากความหิว แม้จะแสดงธรรมให้ฟัง เขาก็ไม่สามารถเข้าใจได้' (พระเทพเวที ๒๕๓๑ : ๕-๖)

จากเรื่องนี้เราจะเห็นว่า ถ้าท้องหิวคนจะฟังธรรมไม่รู้เรื่องฉะนั้นพระพุทธเจ้าจึงให้เขากินข้าวให้อิ่มเสียก่อน เศรษฐกิจจึงมีความสำคัญมาก แต่ในทางกลับกัน การบริโภคหรือความพึงพอใจในทางเศรษฐกิจก็ไม่ใช่จุดหมายในตัวเอง แต่เป็นฐานสำหรับการพัฒนามนุษย์เป็นฐานที่จะช่วยให้มนุษย์ได้คุณภาพชีวิต ได้สิ่งที่มีคุณค่าสูงยิ่งขึ้นไป ดังเช่นคนเลี้ยงโคในเรื่องได้กินอาหารแล้ว เขาก็ได้ฟังธรรมต่อไปด้วย เพราะฉะนั้น การสร้างความพึงพอใจในทางเศรษฐกิจ ก็เป็นภารกิจสำคัญที่จะต้องทำ แต่เราจะต้องให้ความสำคัญก้าวหน้า พึงพอใจทางเศรษฐกิจนั้นสัมพันธ์กับจุดหมาย ให้เป็นไปเพื่อจุดหมาย คือให้เกิดคุณภาพชีวิต ซึ่งจะทำให้มนุษย์พร้อมที่จะพัฒนาศักยภาพ สร้างสรรค์ หรือปฏิบัติเพื่อชีวิตที่ดีงามต่อไป

พุทธศาสนาถือว่า เศรษฐกิจเป็นปัจจัยส่วนหนึ่งหรือเป็นกิจกรรมส่วนหนึ่งเท่านั้น ชีวิตเป็นองค์รวมของปัจจัยและกิจกรรมหลายด้าน เพราะฉะนั้น เราจึงมีความมุ่งหมายรวมของชีวิตและสังคม พุทธศาสนา มองชีวิตโดยสัมพันธ์กับจุดหมายรวมนี้ว่า เป็นการก้าวไปสู่ความหลุดพ้นเป็นอิสระ การดำเนินชีวิตในทุกเวลาทุกขณะนั้น เมื่อดำเนินอย่างถูกต้องก็จะกลายเป็นการฝึกฝน พัฒนาศักยภาพ และเพิ่มพูนคุณภาพชีวิต เราจึงควรทำให้งิจกรรมทางเศรษฐกิจทุกครั้งเป็นส่วนร่วมในแผนการ หรือกระบวนการพัฒนาศักยภาพ เพื่อเพิ่มพูนคุณภาพชีวิตนี้ด้วย เพราะทุกด้านของชีวิตหรือกิจกรรมทุกอย่างของมนุษย์มีความสัมพันธ์อิงอาศัยซึ่งกันและกัน

กิจกรรมที่ทำอย่างถูกต้องในการดำเนินชีวิต หรือการมีพฤติกรรมที่ถูกต้องทางเศรษฐกิจ นั่นก็คือ 'สัมมาอาชีวะ' สัมมาอาชีวะหรือการเลี้ยงชีพชอบ หรือเป็นอยู่โดยชอบ ซึ่งการเป็นอยู่โดยชอบ หรือการปฏิบัติทางเศรษฐกิจโดยถูกต้องนี้ ก็เป็นองค์หนึ่งหรือเป็นส่วนประกอบอย่างหนึ่งในวิถีชีวิตหรือระบบการดำเนินชีวิตที่เรียกว่า มรรค ซึ่งมีองค์ ๘ ดังได้กล่าวมาตั้งแต่ต้นแล้ว เมื่อถึงจุดนี้ เราจะสามารถมองเห็นฐานะของเศรษฐกิจในระบบพุทธจริยศาสตร์ กล่าวคือ

การปฏิบัติที่ถูกต้องในทางเศรษฐกิจเป็นสัมมาอาชีวะ

สัมมาอาชีวะเป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งของระบบการดำเนินชีวิต หรือเป็นวิถีชีวิตแบบพุทธศาสนาที่เรียกว่า มรรคมงคล ๘

มรรคมงคล ๘ เป็นทางที่นำไปสู่จุดหมายรวมของพระพุทธศาสนาทั้งหมด

จากฐานะของสัมมาอาชีวะนี้ ทำให้เราสามารถสรุปความสำคัญของเศรษฐกิจได้ดังนี้ คือ

๑. กิจกรรมในทางเศรษฐกิจที่เรียกว่าสัมมาอาชีวะนี้ เป็นส่วนหนึ่งในระบบการฝึกฝนพัฒนาศักยภาพของมนุษย์ หรือเป็นการเพิ่มพูนคุณภาพชีวิตไปสู่ความเป็นอิสระและสันติสุข เพราะมรรคมุ่งหมายเช่นนี้ และเมื่อมรรคมุ่งหมายอย่างไร สัมมาอาชีวะในฐานะที่เป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่ง ก็ย่อมต้องมีความมุ่งหมายเช่นนั้นด้วย

๒. มรรคเป็นระบบปฏิบัติที่มีองค์ประกอบ ๘ ประการ องค์ประกอบ ๘ ประการนี้ จะต้องอาศัยซึ่งกันและกัน ร่วมประสานบรรจบกันในการที่จะเข้าถึงจุดหมายของพุทธศาสนา คือชีวิตที่ดีงาม เพราะฉะนั้นจึงแสดงให้เห็นว่า กิจกรรมทางเศรษฐกิจนั้นเป็นองค์ประกอบที่อิงอาศัยกันกับองค์ประกอบอย่างอื่นในระบบชีวิตที่ดีงามด้วย

เท่าที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ แสดงให้เห็นถึงวิถีชีวิตทางเศรษฐกิจของชาวพุทธ ตลอดจนความสำคัญและความสัมพันธ์ของเศรษฐกิจในทางพุทธศาสนาว่า ชีวิตทางเศรษฐกิจที่ดีนั้นก็ใช้องค์ประกอบที่จะช่วยให้สามารถบรรลุถึงจุดหมายของพุทธศาสนา คือชีวิตที่ดีงามได้ พุทธศาสนาจึงไม่ปฏิเสธความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ เพราะจากความมั่งคั่งหรือชีวิตทางเศรษฐกิจที่ดีนั้น จะทำให้มนุษย์สามารถก้าวไปสู่เป้าหมายที่ดีและสูงกว่าความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ

จากการศึกษาเศรษฐศาสตร์ตามแนวพุทธจริยศาสตร์ สามารถสรุปได้ว่า พุทธจริยศาสตร์นั้นไม่ขัดแย้งกับหลักเศรษฐศาสตร์ระบบเสรีนิยม แต่ 'เข้ากันได้' ในแง่ที่ต้องมีเงื่อนไขเพิ่มเติมดังต่อไปนี้คือ

๑. พุทธศาสนายอมรับความต้องการการแสวงหาประโยชน์มาสู่ตนเอง ยอมรับประโยชน์สุขปัจจุบัน ซึ่งเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับความสุขทางกายหรือทางวัตถุ โดยมองว่า ในการแสวงหาอรรถประโยชน์ของตนเองนั้น จะต้องคำนึงถึงประโยชน์ของผู้อื่นควบคู่กันเสมอ ซึ่งก็เท่ากับการประสานประโยชน์ที่เป็นทั้งของตนและของผู้อื่น

๒. พุทธศาสนายอมรับในกรรมสิทธิ์ทรัพย์สิน แต่ทรัพย์สินหรือความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจนั้น มิได้เป็นจุดหมายในตัวเอง แต่เป็นเพียงวิถีไปสู่จุดหมายทางกายและจิตใจของตนเองและของผู้อื่น

๓. การแสวงหาทรัพย์สินตามธรรมชาติของพุทธศาสนานั้น จะเน้นที่วิธีการแสวงหาและการใช้จ่ายทรัพย์สินในทางที่ชอบธรรม การแข่งขันทางเศรษฐกิจด้วยวิธีการที่ชอบธรรม และไม่เบียดเบียนตนเองหรือผู้อื่น จึงไม่ขัดแย้งกับหลักการของพระพุทธศาสนา

๔. รัฐตามธรรมชาติของพุทธศาสนาจะมีบทบาทมากทางความยุติธรรมทางสังคม กระนั้นก็ดีในระบบเศรษฐกิจแบบเสรีนิยมที่มีได้มีสถานการณ์แบบ 'ตลาดสมบูรณ์' (Perfect Market) อย่างแท้จริงนั้น รัฐก็จำเป็นที่จะต้องเอื้อให้เกิดความเสมอภาคทางโอกาสที่คนจนกว่าจะได้มีสิทธิไปสู่ชีวิตที่ดีด้วย ในแง่นี้อาจมองได้ว่า รัฐตามธรรมชาติของพุทธศาสนาจะต้องประกันเสรีภาพทางโอกาสให้แก่สังคมด้วย

๕. พุทธศาสนาก็ให้เสรีภาพในการเลือกประกอบกิจการต่างๆ ตามความถนัด และความสามารถของแต่ละบุคคล แต่จะต้องอยู่ในกรอบของจริยธรรม ทั้งนี้ เพราะว่าการใช้เสรีภาพโดยไม่มีจริยธรรมนำทางหรือควบคุมอาจนำไปสู่ผลร้ายต่อสังคมโดยรวมได้

อย่างไรก็ตาม จะเห็นว่าพุทธศาสนานั้นเน้นการแสวงหาความสุข หรืออรรถประโยชน์ที่ต้องมี 'ศีล' มี 'ธรรม' และหลักของการไม่เบียดเบียนเป็นเครื่องนำทาง จึงมีนัยถึงผู้ประกอบการหรือนักธุรกิจว่า การแสวงหาประโยชน์จากการประกอบธุรกิจนั้นต้องกระทำโดยชอบธรรมและไม่เบียดเบียนสังคมหรือสิ่งแวดล้อม ในเวลาเดียวกัน ประเด็นที่สำคัญอีกประเด็นหนึ่งก็คือ อาจตีความได้ว่า ปัญหาจริยธรรมในทางธุรกิจนั้นจะต้องแก้ที่นิสัยการบริโภคของผู้บริโภคด้วย มิใช่แก้แค่เฉพาะหน่วยธุรกิจเท่านั้น

การแก้ปัญหาจริยธรรมทางธุรกิจ

๑. การผลิต

๑.๑ การผลิตในแง่เศรษฐกิจ คือการสร้างสรรคัดแปลงวัตถุดิบหนึ่งให้เป็นอีกสิ่งหนึ่ง เพื่อให้สิ่งนั้นมีคุณค่าแก่การใช้สอยให้เกิดอรรถประโยชน์ คือความพึงพอใจ หรือมีค่าในการซื้อขาย เมื่อนำเข้าสู่ระบบตลาด ปัญหาเรื่องการผลิตที่พบก็คือ กระบวนการผลิตในระบบธุรกิจนั้น จะถือหลักของการใช้ปัจจัยผลิตเพื่อให้เกิดกำไรสูงสุด โดยขาดการคำนึงถึงปัญหาอื่นๆ ที่จะติดตามมา เช่น ปัญหาการเอารัดเอาเปรียบ ปัญหาสิ่งแวดล้อม เป็นพิษ เป็นต้น

พระพุทธเจ้าได้แสดงทรรศนะเกี่ยวกับการผลิตไว้ในเศรษฐศาสตร์แนวพุทธว่า ในการผลิต เราคิดว่าเราทำอะไรให้เกิดขึ้นใหม่ แต่แท้ที่จริงนั้นเป็นการแปรสภาพ คือ แปรสภาพอย่างหนึ่งไปเป็นอีกอย่างหนึ่ง จากวัตถุดิบอย่างหนึ่งไปเป็นวัตถุดิบอีกอย่างหนึ่ง จากแรงงานอย่างหนึ่งไปเป็นอีกอย่างหนึ่ง การแปรสภาพนี้เป็นการทำให้เกิดสภาพใหม่โดยทำลายสภาพเก่า เพราะฉะนั้นในการผลิตนั้น ตามปกติจะมีการทำลายด้วยเสมอไป แต่การทำลายบางอย่างก็เป็นสิ่งที่ยอมรับไม่ได้ ฉะนั้น จึงมีข้อพิจารณาเกี่ยวกับการผลิตในทางเศรษฐกิจนี้ เช่นว่า การผลิตบางอย่างเป็นการผลิตที่มีค่าเท่ากับการทำลาย ซึ่งเราจะมีปัญหาว่าควรจะมีผลิตดีหรือไม่ ในบางกรณีเรา

อาจจะต้องมีการงดเว้นการผลิต และการงดเว้นการผลิตนั้นก็เป็กิจกรรมที่เสริมคุณภาพชีวิตได้ด้วย ฉะนั้น ในเศรษฐศาสตร์แบบใหม่ที่พิจารณาคนด้วยการผลิตหรือไม่ผลิตเท่านั้นย่อมไม่ถูกต้อง การไม่ผลิตอาจเป็นการกระทำหรือเป็นกิจกรรมที่ดีทางเศรษฐกิจก็ได้ เราจะต้องพิจารณาเรื่องการผลิต โดยแยกออกอย่างน้อยเป็น ๒ ประเภท คือ การผลิตที่มีค่าเท่ากับการทำลาย (เช่น การผลิตที่เป็นการทำลายทรัพยากร และทำให้สภาพแวดล้อมเสีย) กับการผลิตเพื่อการทำลาย (เช่น การผลิตอาวุธยุทโธปกรณ์) มีทั้งการผลิตที่มีผลในทางบวก และการผลิตที่มีผลในทางลบ มีผลในทางเสริมคุณภาพชีวิต และในทางทำลายคุณภาพชีวิต (พระเทพเวที ๒๕๓๑ : ๓๘-๓๙)

ดังนั้น ผู้ผลิตควรนำหลักพุทธจริยศาสตร์มาใช้เป็นแนวทางในการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจ หลักธรรมที่สามารถนำมาใช้ในด้านการผลิต ได้แก่ หลักสัมมาอาชีวะ คือการประกอบอาชีพหรือประกอบธุรกิจผลิตสินค้าให้คุณแก่มนุษย์ ไม่ผลิตสินค้าที่เป็นโทษ เช่น ยาพิษ ยาเสพติด หรือสิ่งเสพติดที่เป็นโทษต่อร่างกาย หรืออาวุธที่จะใช้เพื่อทำลายชีวิตซึ่งกันและกัน และควรใช้หลักอรรถประโยชน์ คือจะผลิตสินค้าในปริมาณที่เพียงพอกับความต้องการของตลาด มีคุณภาพดี คงทน ไม่ผลิตสินค้าคุณภาพต่ำ เพื่อหวังผลกำไรจากการที่ผู้ซื้อต้องซื้อใหม่บ่อยๆ โดยไม่คำนึงถึงประโยชน์ใช้สอยของผู้บริโภค ใช้หลักไม่เบียดเบียนโดยเลือกใช้เทคโนโลยีในการผลิต และเลือกนำเอาทรัพยากรธรรมชาติมาใช้อย่างระมัดระวัง โดยไม่นำทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ในปริมาณที่มากเกินไป จนทำลายสภาพแวดล้อมให้เสียความสมดุล ซึ่งเท่ากับการเบียดเบียนธรรมชาติ และเบียดเบียนตนเองด้วย

จากอัครัญญสูตร ในพระไตรปิฎกที่กล่าวถึงกำเนิดโลกมนุษย์ แสดงให้เห็นถึงทรรศนะของพุทธศาสนาเกี่ยวกับระบบนิเวศวิทยาว่า พุทธศาสนาเห็นว่ามนุษย์และสิ่งแวดล้อมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และมี

ความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน กิจกรรมในการผลิตตามแนวพุทธธรรม จึงต้องประสานกลมกลืนกับระบบนิเวศวิทยา และเป็นไปเพื่อความสมดุลตามปกติของธรรมชาติ

ดังนั้น การผลิตตามแนวพุทธจริยศาสตร์จึงต้องเป็นการผลิตสินค้าและบริการที่ไม่เป็นพิษเป็นภัยต่อการดำรงชีวิต และเป็นประโยชน์ในการดำรงชีวิตที่ถูกต้อง (สัมมามรรค) โดยคำนึงถึงประโยชน์ต่อร่างกายจิตใจ ตลอดจนต้องรักษาสภาพแวดล้อมไม่ให้ปนเปื้อนสินค้าใดที่ทำลายสุขภาพกาย และจิตใจ ตลอดจนสิ่งแวดล้อม สินค้านั้นย่อมมีบรรทัดฐานหรือไม่มีเลยในแง่ของพระพุทธศาสนา การผลิตตามแนวพุทธศาสนา จึงเป็นการผลิตที่มุ่งให้สมาชิกในสังคมมีความสุข สามารถเลี้ยงชีพตามสมควรแก่กำลังทรัพย์ที่หามาได้ไม่ผิดเคือง ไม่ฟุ้งเฟ้อ และไม่ทำให้ผู้อื่นเดือดร้อน การแก้ปัญหาจริยธรรมเกี่ยวกับการผลิต จึงต้องใช้หลักสัมมาอาชีวะ กล่าวคือ ผู้ผลิตจะผลิตสินค้าที่มีคุณค่าแก่ชีวิต ไม่เบียดเบียนตนเอง ผู้อื่น หรือสิ่งแวดล้อม และต้องคำนึงถึงประโยชน์ของผู้บริโภค

๑.๒ ในเรื่องของแรงงานที่ใช้ในการผลิตนั้น เศรษฐศาสตร์ระบบเสรีนิยมจะถือว่าแรงงาน เป็นทุนอย่างหนึ่ง ซึ่งต้องพยายามลดลงให้เหลือน้อยที่สุด จึงพยายามนำเทคโนโลยีเข้ามาช่วยในการผลิตให้มากที่สุด เพื่อเป็นการลดต้นทุนและทำให้มีผลผลิตเพิ่มมากขึ้น การคำนึงถึงประสิทธิภาพทางการผลิตมากเกินไป บางครั้งก็ทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างนายจ้างกับลูกจ้าง เพื่อลดปัญหาความขัดแย้งที่เกิดขึ้น ผู้ผลิตควรจะมีปฏิบัติต่อคนงานที่ตนจ้างมา โดยคำนึงถึงความเป็นเพื่อนมนุษย์ ไม่ถือคนงานเป็นเพียงแรงงานในการผลิตที่อาจจะนำเครื่องจักรมาทดแทนได้เสมอ ปัญหาความขัดแย้งระหว่างนายจ้างกับลูกจ้างที่พบอยู่เสมอ นั้น มีสาเหตุหลายประการ เช่น ลูกจ้างไม่สนใจและรับผิดชอบต่อน้ำที่ การงาน เพราะความไม่เคยชินต่อระบบชีวิตในสาขาอุตสาหกรรมและสาขาอื่นนอกจากการเกษตร นายจ้างไม่ปฏิบัติตามกฎหมายแรงงาน นายจ้างใช้วิธี

การปกครองลูกจ้างที่ไม่เป็นธรรมหรือไม่เข้าใจชีวิตจิตใจของลูกจ้าง ลูกจ้างต้องการให้ขึ้นค่าจ้าง เนื่องจากค่าจ้างต่ำ ไม่เพียงพอต่อการครองชีพ และนายจ้างไม่ยอมให้ขึ้น จึงทำให้เกิดความขัดแย้งขึ้น ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นนั้น ถ้าฝ่ายหนึ่งได้อีกฝ่ายหนึ่งมักจะเป็นฝ่ายเสีย เช่น ถ้านายจ้างขึ้นค่าแรง ค่าจ้างให้แก่ลูกจ้าง นายจ้างก็จะรู้สึกว่าเป็นการเสียต้นทุนสูงขึ้น เป็นต้น แต่ความขัดแย้งส่วนมากเกิดขึ้น เนื่องจากลูกจ้างรู้สึกว่าถูกนายจ้างเอาเปรียบ หรือปฏิบัติไม่เป็นธรรม ลูกจ้างจึงมีการรวมกลุ่มกันเพื่อเรียกร้องสิ่งที่ลูกจ้างต้องการ การนัดหยุดงาน การทำลายซึ่งกันและกันจึงเกิดขึ้นทำให้สิ้นเปลืองทรัพยากรมนุษย์ตลอดจนทำให้เกิดการสูญเสียทรัพยากรธรรมชาติของประเทศไปเมื่อหยุดงาน และเกิดการว่างงานขึ้น

ความขัดแย้งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นจะด้วยสาเหตุใดก็ตาม หากวิเคราะห์ให้ดีจะพบว่า สาเหตุที่สำคัญนั้น มาจากความเห็นแก่ตัวทั้งฝ่ายลูกจ้างและนายจ้าง ลูกจ้างเห็นแก่ตัวโดยไม่คำนึงถึงประสิทธิภาพการผลิตของตน และไม่คำนึงถึงสภาพการณ์ทางเศรษฐกิจ สังคม และอื่น ๆ ตลอดจนความยากลำบากของนายจ้าง ส่วนนายจ้างก็เห็นแก่ตัวเพื่อให้ได้กำไรมากที่สุด จึงไม่คำนึงถึงความเป็นธรรม และไม่คำนึงถึงชีวิตจิตใจของลูกจ้าง ปัญหาความขัดแย้งระหว่างสองฝ่ายจะไม่เกิดขึ้น ถ้าหากแต่ละฝ่ายพยายามหาจุดกึ่งกลางทางความคิด กิจกรรม และผลประโยชน์ (พระเทพเวที ๒๕๓๒ : ๒๓๓-๒๓๔) โดยยึดหลักของพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า สาราณียธรรม (ทีมนิกาย ปาฏิภวค์ เล่มที่ ๒๕๓ ข้อที่ ๓๑๘) ที่พระพุทธเจ้าแสดงไว้ โดยนำองค์ธรรมในแต่ละข้อไปปรับใช้ในการหาจุดกึ่งกลาง ดังนี้

๑. จุดกลางทางความคิด เมื่อร่วมกิจกรรมกัน จะต้องมีความคิดร่วมกันตามหลักทฤษฎีสามัญญตา คือมีความเห็นที่ตรงกันเสมอ มีความเห็นชอบร่วมกัน เมื่อเกิดปัญหาก็ร่วมกัน แก้ไขด้วยการตั้งเมตตาจิตต่อกัน และกัน เรียกว่า ตั้งเมตตาตามในกรรม คือตั้งมโนกรรม

อันประกอบด้วยเมตตา มีความรัก ความปรารถนาดี ต้องการที่จะเห็นกันและกัน โดยการไม่มีเวร ไม่มีภัย ไม่เบียดเบียนกัน ซึ่งทั้งสองฝ่ายจะต้องสร้างความรู้สึกลดลงลงขึ้น ไม่ใช่ว่าให้ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งเป็นผู้รับภาระเพียงฝ่ายเดียว นอกจากนี้ยังมีหลักการปรับความเข้าใจซึ่งกันและกัน การสื่อสารสัมพันธ์ด้วยภาษาที่เรียกว่า เมตตาจาริกรรม คือพูดจาด้วยจิตที่ประกอบด้วยเมตตา ไม่ใช่อารมณ์หรือความไม่พอใจส่วนตัวมาใช้ในการทำงาน แสดงออกมาในรูปของคำจริง คำสมานสามัคคี คำไพเราะอ่อนหวาน และคำที่ก่อให้เกิดประโยชน์ต่อตน ปรับความคิดให้ยอมรับความจริงว่า ความดำรงอยู่และความเจริญก้าวหน้าของการดำเนินงานคือ การดำรงอยู่และเจริญก้าวหน้าของกิจกรรมเหล่านั้น มีข้อต่างฝ่ายต่างรับผลตอบแทนที่มากเกินไป เพราะความอยากร่วมนำความพิบัติมาให้ ดังที่แสดงไว้ในสังยุตตนิกาย สคาถวรรค ว่า 'ความโลภเป็นอันตรายต่อธรรมทั้งหลาย' (สังยุตตนิกาย สคาถวรรค เล่มที่ ๑๕ ข้อที่ ๗๓) และ 'ความอยากร่วมจุดคร่ารณไป' (สังยุตตนิกาย สคาถวรรค เล่มที่ ๑๕ ข้อที่ ๗๔) และที่แสดงเหตุผลของความมีปัญญาทรม ชาติการพิจารณาผลกระทบอื่นทั้งที่เกี่ยวข้องกันโดยตรงและโดยอ้อม ทั้งฝ่ายเจ้าของกิจการและพนักงานลูกจ้างทั้งสองฝ่าย เมื่อความอยากร่วมนำเหตุผลและสติ ปัญญาในการทำงานก็จะหลบหายไป มีแต่ความเขลา ร่วมเป็นการทำลาย ทั้งตนเองและคนอื่น ดังที่ว่า 'โภคสมบัติทั้งหลายย่อมฆ่าคนมีปัญญาทรม แต่หาฆ่าผู้แสวงหาฝั่งไม่ คนมีปัญญาทรม ย่อมฆ่าตนได้เหมือนฆ่าคนอื่น เพราะความอยากได้โภคทรัพย์นั่นเอง' (ขุททกนิกาย ธรรมบท เล่มที่ ๒๕ ข้อที่ ๙๓)

๒. จุดกลางทางกิจกรรมคือ การประกอบกิจกรรมที่ประกอบด้วยเมตตาทางกายกรรม อันแสดงให้เห็นถึงความรักความปรารถนาดีต่อกันทั้งสองฝ่าย โดยยึดหลักความสัมพันธ์ ระหว่างนายจ้างกับลูกจ้าง หรือหน้าที่ของนายจ้างกับลูกจ้าง ที่พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงไว้ในสังคาลสูตร ที่มณิกาย ปาฏิภวรรค ดังนี้

นายจ้างให้การบำรุงแก่ลูกจ้าง ดังนี้

๑. จัดงานให้ทำตามความเหมาะสมกับกำลัง เพศ วัย และความสามารถ
๒. ให้ค่าจ้างรางวัลสมควรแก่งานและความเป็นอยู่
๓. จัดสวัสดิการดี ให้การรักษาพยาบาลในยามเจ็บไข้ เป็นต้น
๔. มีอะไรได้พิเศษมาก็แบ่งปันให้
๕. ให้มีวันหยุดและพักผ่อนใจตามโอกาสอันสมควร

ลูกจ้างมีปฏิกิริยาตอบด้วยการอนุเคราะห์ ดังนี้

๑. เริ่มการทำงานก่อนนาย
๒. เลิกการทำงานทีหลังนาย
๓. ถือเอาแต่ของที่นายให้ และมีความซื่อสัตย์
๔. ทำการงานให้เรียบร้อยและดียิ่งขึ้น
๕. นำความดีของนายและกิจการไปเผยแพร่ (ที่มณิกาย ปาฏิภวรรค เล่มที่ ๑๑ ข้อที่ ๑๗๑)

๓. จุดกลางด้านผลประโยชน์ ซึ่งถือว่าเป็นปัญหาที่สำคัญมาก เนื่องจากการทำงานทุกอย่างทุกคนย่อมต้องการผลประโยชน์ ความขัดแย้งกันและเป็นศัตรูกันมักสืบเนื่องมาจากผลประโยชน์ขัดกัน คือ ฝ่ายเจ้าของกิจการมีความอยากได้ผลกำไรจากที่ได้ลงทุนไปมากมาย เพื่อความเจริญก้าวหน้าในด้านกิจการ เพิ่มความร่ำรวยเท่าที่ตนจะได้ จึงพยายามที่จะจ่ายให้น้อยที่สุด โดยมีกำไรมากที่สุด ฝ่ายพนักงานลูกจ้างต้องการจะได้รับผลประโยชน์จากการทำงานของตนให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้ เพราะผลประโยชน์ขัดกันจึงต้องหาจุดกลางทางความคิดในลักษณะที่เรียกว่า สมานประโยชน์กัน โดยอาศัยเมตตาจิตเป็นหลัก คือ '...แบ่งปันลาภที่ได้มาในทางที่ชอบธรรมต่อกัน ไม่หวังไว้เพื่อตนเพียงคนเดียว'

ความเข้าใจเรื่องการแบ่งปันผลประโยชน์ร่วมกัน เป็นการรักษาเสถียรภาพ เพราะเมื่อฝ่ายหนึ่งอยู่ได้ อีกฝ่ายหนึ่งก็ต้องอยู่ได้ด้วยทั้งสองฝ่ายต้องอิงอาศัยซึ่งกันและกัน การมุ่งตักตวงผลประโยชน์ของตนเพียงฝ่ายเดียว

เป็นเหตุให้ไม่ได้รับความสุขอย่างที่พระพุทธศาสนาแสดงไว้ว่า ‘การบริโภคคนเดียวไม่ได้สุข’

การนำหลักสราณียธรรมไปใช้ จะช่วยให้เกิดความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างนายจ้างกับลูกจ้าง เมื่อลูกจ้างมีความสัมพันธ์ที่ดีต่อนายจ้าง ลูกจ้างย่อมจะต้องตั้งใจทำงานอย่างดีที่สุด ประสิทธิภาพในการผลิตย่อมจะดีขึ้นด้วย

ที่กล่าวมาในเรื่องของการผลิตทั้งหมดนั้น เป็นลักษณะการผลิตที่ถูกต้องตามจริยธรรม แต่มีข้อที่จะต้องตามจริยธรรมเท่านั้น การผลิตในลักษณะดังกล่าวนี้ ยังสามารถนำมาสู่ประสิทธิภาพในการผลิต เพราะทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดนั้นได้ถูกใช้อย่างเหมาะสม มีการใช้แรงงานอย่างมีประสิทธิภาพ เพราะมีแรงจูงใจที่ดีในการทำงาน

๒. การตลาด

เมื่อสินค้าและบริการได้ผ่านกระบวนการผลิต ย่อมมีการนำเข้าสู่กระบวนการซื้อขายที่เรียกกันว่า ‘ตลาด’ ตามหลักเศรษฐศาสตร์กล่าวว่า ผู้บริโภคต้องการซื้อสินค้าในราคาถูก แต่ผู้ผลิตต้องการจำหน่ายสินค้าในราคาแพง ด้วยเหตุนี้ ผู้ผลิตจึงต้องได้รับกำไรสูงสุดโดยให้มีต้นทุนต่ำที่สุด และตั้งราคาสูงสุดเท่าที่จะเป็นไปได้ ซึ่งก่อให้เกิดผลทั้งทางบวกและทางลบ กล่าวคือในทางบวกทำให้เกิดการคิดค้นวิทยาการต่างๆ เพื่อคิดค้นสร้างสรรคสินค้าที่ใช้ต้นทุนต่ำลง และอาจมีผลทำให้ผู้บริโภคซื้อสินค้าในราคาถูกลง ในทางลบทำให้มีการกดค่าแรงงาน กดราคาปัจจัยการผลิต และปล่อยสิ่งที่มีพิษที่มาจากการผลิต ทำให้สิ่งแวดล้อมเป็นพิษเพื่อแก้ไขผลด้านลบดังกล่าว ในหัวข้อนี้จะได้นำหลักจริยธรรมทางพุทธศาสนามาประยุกต์ในระบบตลาดเพื่อให้ระบบตลาดเป็นไปเพื่อสนองความจำเป็นของบุคคลในอันที่จะซื้อหาสิ่งต่างๆ มาดำรงชีวิต มิใช่เป็นไปเพื่อการแสวงหากำไรอย่างไม่จำกัด โดยไม่คำนึงถึงความเดือดร้อนของผู้อื่น

พุทธศาสนามีได้ห้ามการแสวงหาโภคทรัพย์หรือห้ามการแสวงหากำไร ดังความในสูตรตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย หมวด ๓ เล่ม ๒๐ ข้อ ๔๕๘ ได้กล่าวถึงพ่อค้า คนดี ที่สามารถสร้างโภคทรัพย์ได้มากกว่า ‘เป็นผู้มีสายตาไกล ย่อมรู้อะไรที่จะขายว่า ซื้อมาเท่านี้ ลงทุนเท่านี้ ขายไปเท่านี้ จักได้กำไรเท่านี้ ได้ทุนเท่านี้ เป็นผู้ฉลาดที่จะซื้อขายในสิ่งที่ตนพึงซื้อขาย’

จากข้อความตอนนี้แสดงให้เห็นว่า ในการค้าขายนั้น พุทธศาสนาสอนให้ผู้ค้าขายรู้จักคาดการณ์ รู้จักวิเคราะห์ภาวะตลาดว่าควรจะซื้อเท่าไร ขายเท่าไรจึงจะมีกำไร และในตลาดนั้น ควรจะซื้อขายสินค้าใดบ้าง จึงจะทำให้การค้านั้นเป็นไปได้อย่างซื้อขายคล่องหมายความว่า มีสินค้าใดบ้างที่มีคนต้องการมาก และมีปริมาณสินค้าออกสู่ตลาดพอเพียงที่จะให้นำไปขายได้โดยสะดวก แต่ทั้งนี้มิได้หมายความว่า จะสามารถขายสินค้าทุกประเภทที่ ‘ทำกำไรได้’ เพราะพระพุทธองค์ได้ทรงตรัสให้พึงละเว้นการขายสินค้าบางประเภทไว้ และถือว่าเป็นมิจฉาอาชีวะ คือ การค้าขายที่อุบาทถ อุบาทถไม่ควรค้าขาย ๕ อย่าง ดังนี้คือ

๑. สัตตวนิชา การค้าขายสัตว์เป็นเครื่องประหาร เช่น หอก ดาบ ปืน เป็นต้น

๒. สัตตวนิชา การค้าขายมนุษย์

๓. มังสวานิชา การค้าขายสัตว์เป็น และเนื้อสัตว์ที่เขาฆ่าเป็นอาหาร

๔. มัชชวานิชา การค้าขายน้ำเมา

๕. วิสวานิชา การค้าขายยาพิษ

(อังคุตตรนิกาย ปัญจก-ฉักกนิบาต เล่มที่ ๒๒ ข้อที่ ๑๗๗)

การให้ละเว้นการค้าสัตว์ก็เพราะเห็นว่า เป็นเครื่องมือแห่งการเข่นฆ่าทำลายชีวิตกัน การแสวงหากำไรจากการค้าสัตว์ก็เท่ากับเป็นการแสวงหากำไรจากการฆ่าทำลายชีวิตมนุษย์

การให้ละเว้นการค้ามนุษย์ก็เพราะว่า มนุษย์เป็นผู้มีกำเนิดเสมอกันคือ เกิดมาแล้วเป็นมนุษย์เหมือนกัน มนุษย์จะมาซื้อขายมนุษย์ด้วยกันเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้องอย่างยิ่ง การกระทำเช่นนี้เท่ากับเป็นการลดค่ามนุษย์ลงไปเป็นสัตว์หรือสิ่งของ การแสวงหากำไรจากการค้ามนุษย์ จะทำให้มนุษย์กดขี่เบียดเบียนกันเองอย่างรุนแรง โดยมนุษย์พวกหนึ่งจะกดขี่เบียดเบียนมนุษย์อีกพวกหนึ่งลงไปเป็นสินค้า

การให้ละเว้นการค้าสัตว์เป็นก็เพราะว่า สัตว์ก็รักชีวิตของตนเองเหมือนกัน การค้าแสวงหากำไรจากสัตว์เป็นบ่อเกิดของการเบียดเบียนสัตว์ เพราะมีการไปเที่ยวจับสัตว์ต่างๆ มาขังไว้ให้หมดอิสระ เพื่อจะได้นำไปขาย เป็นการทำให้สัตว์ได้รับความทุกข์ทรมาน การให้ละเว้นการค้าเนื้อสัตว์ที่เขาฆ่าเป็นอาหารก็เช่นเดียวกัน เพราะในชีวิตของบุคคลที่เป็นปุถุชนธรรมดา นั้น คงจะต้องมีการฆ่าสัตว์เพื่อเป็นอาหาร แต่การฆ่าสัตว์เพื่อเป็นอาหารนั้น สามารถทำได้ตามความจำเป็นแห่งการบริโภค ซึ่งเป็นการฆ่าสัตว์แต่น้อย แต่ถ้ามีการฆ่าสัตว์เพื่อนำเนื้อออกขายแล้ว ก็ย่อมมีการฆ่าเป็นจำนวนมาก จึงเป็นการแสวงหากำไรจากชีวิตสัตว์ เป็นการเบียดเบียนที่รุนแรง กว่า การฆ่าสัตว์เพียงเพื่อนำมาใช้เป็นอาหาร

การให้ละเว้นการค้าขายน้ำเมาก็เพราะ การดื่มน้ำเมา เป็นสาเหตุของการประกอบกิจกรรม ที่ก่อให้เกิดทุกข์ และเป็นโทษทั้งแก่ตนเองและผู้อื่นได้หลายประการ ในพระไตรปิฎกได้แสดงโทษของการดื่มสุราไว้ ๖ ประการ คือ

๑. ทรัพย์หมดไปเห็นชัด ๆ
 ๒. ก่อการทะเลาะวิวาท
 ๓. ทำลายสุขภาพกายและสุขภาพจิต
 ๔. เสื่อมเสียเกียรติชื่อเสียงของตน
 ๕. ทำให้ไม่รู้จักราย
 ๖. ทอนกำลังปัญญา
- (ทีฆนิกาย ปาฎิกถก เล่มที่ ๑๑ ข้อที่ ๑๔๔)

พระพุทธองค์จึงเห็นว่าการดื่มสุราเป็นอบายมุขที่ร้ายแรงอย่างหนึ่ง จึงห้ามการค้าขายสุรา

การให้ละเว้นการค้ายาพิษก็เพราะ ยาพิษทำลายชีวิตมนุษย์ แม้ไม่ตายก็ทำให้สุขภาพจิต และสุขภาพร่างกายเสื่อมโทรมอย่างรุนแรง

ในปัจจุบันนี้เราจะพบว่า ผู้ประกอบธุรกิจส่วนใหญ่ก็จะคิดถึงแต่เพียงเรื่องของต้นทุนต่ำ กำไรสูง ธุรกิจอะไรก็ตามที่ทำให้ได้กำไรก็จะทำทั้งสิ้น

ดังนั้นจึงมีการค้าขายศัตรูต่าง ๆ ตั้งแต่หอกดาบ ปืน แก๊สพิษ ระเบิด และอาวุธนิวเคลียร์ ที่สามารถทำลายมนุษย์ได้ครั้งละเป็นสิบ ๆ ล้านคน ซึ่งผู้ทำการค้าขายก็ได้กำไร ร่ำรวย ส่วนผู้ที่นำไปใช้ประหัตประหารกันก็ล้มตายกันไปไม่มีที่สิ้นสุด

มีการค้ามนุษย์ โดยเปิดสถานเริงรมย์ประเภทบาร์สถานค้าประเวณี มีการล่อลวงขู่เข็ญบังคับให้ผู้หญิงขายตัว บางรายก็ซื้อเด็ก ซื้อผู้หญิง บังคับให้ทำงานในโรงงานโดยไม่ค่าจ้างหรือเงินเดือน โดยให้ทำงานเยี่ยงทาส

มีการค้าสัตว์และการค้าเนื้อสัตว์ สัตว์บางชนิดที่อยู่ในป่าก็ถูกมนุษย์ล่านำมาขาย นำมาฆ่าจนสูญพันธุ์บ้างก็ถูกนำมาขังขังเอาไว้เป็นสินค้าส่งไปขายต่างประเทศ หากำไรบนความทุกข์ทรมานของสัตว์ ผู้ที่ฆ่าเนื้อสัตว์ก็แสวงหากำไรจากเลือดเนื้อและชีวิตของสัตว์อย่างไม่สิ้นสุด บางครั้งต้องการให้ได้กำไรมากๆ จำนวนสัตว์ที่มีมากเกินไปจึงถูกนำไปเผาทิ้ง หรือนำไปทิ้งทะเล ทำให้ชีวิตสัตว์ถูกทำลายไปอย่างมากมาย

มีการค่าน้ำเมา โดยเห็นเป็นเรื่องปกติ คนในสังคมเป็นจำนวนมากที่กลายเป็นคนติดเหล้า ทำให้สูญเสียทรัพย์สิ้น ทำลายสุขภาพ เกิดเรื่องวิวาทระหว่างบุคคล การทำงานผิดพลาดเพราะเกิดความประมาทจากการมึนเมา

ด้านยาพิษ แม้ว่าจะมีการกวดขันแต่ก็มียาพิษหลายชนิดที่ขายกันทั่วไป เพื่อหลอกลวงเอากำไรจาก

ผู้ไม่รู้ มีตั้งแต่ประเภทยาแก้ปวด ยาระงับประสาท เครื่องดื่มบำรุงกำลัง ผงชูรส อาหารใส่สี และเครื่องสำอางผสมเคมีมีพิษ เป็นต้น

การค้าขายสินค้าดังกล่าวมานี้ ตามทรรศนะของพระพุทธศาสนาถือเป็นการประกอบกิจการที่มีโทษ คือ มีโทษต่อผู้อื่นและต่อสังคมส่วนรวมด้วย หากสังคมทั่วไปเดือดร้อน บั่นป่วน รุนแรง ในที่สุดก็จะต้องเดือดร้อนไปหมด รวมไปถึงผู้ประกอบการค้าอีกด้วย

ในมัชฌิมนิกาย กัณ्हกสูตร เล่มที่ ๑๓ ข้อ ๑๒ ได้กล่าวถึงบุคคลที่ไม่ทำตนให้เดือดร้อน และไม่ทำให้อื่นเดือดร้อนไว้ ๒๖ ประการ และมีข้อหนึ่งเกี่ยวกับการค้าขาย คือข้อ ๒๔ ที่ว่า 'เว้นขาดจากการฉ้อโกง ด้วยตาชั่ง การโกงด้วยของปลอม และการโกงด้วยเครื่องตวงวัด'

แต่ปรากฏการณ์ของตลาดที่มีการซื้อขายกันนี้ สังคม สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นเป็นปกติ เพราะผู้ขายมีการปลอมปนสินค้า ทำให้ชื่อเสียงของประเทศเสียหาย เช่น กรณีการปลอมปนมันสำปะหลังอัดเม็ด มีการเอากวาดทราย ชั่งข้าวโพด ปนอัดเข้าไป น้ำมันก็มีการใส่สี ใส่สีน้ำปลอมปนเพื่อขายให้ได้กำไรมาก ๆ เหล่านี้ เป็นต้น

ในข้อ ๒๕ ก็มีการกล่าวถึงการหลอกลวง การตลบตะแลงว่า เป็นการทำให้ผู้อื่นเดือดร้อน เป็นข้อควรละเว้นอย่างหนึ่ง แต่ในทางการค้าขายจะพบว่า มีการโฆษณาชวนเชื่อ มีการหลอกลวง เพื่อให้สินค้าขายได้ดี เช่น สินค้าผลิตในประเทศต้นทุนต่ำ ก็หลอกลวงว่าเป็นสินค้าต่างประเทศ ราคาแพง สินค้ามีโทษ เช่น ผงชูรส เครื่องสำอางบางชนิด ก็โฆษณาว่าเป็นสินค้าที่ดีมีประโยชน์ ซึ่งเป็นการบิดเบือนความรู้สึกนึกคิดของผู้บริโภคให้เป็นไปตามแรงโฆษณา สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็น การหลอกลวงตลบตะแลงทั้งสิ้น

หลักพุทธจริยธรรมที่สามารถนำมาใช้เกี่ยวกับการตลาดได้เป็นอย่างดีก็คือ เบญจศีล หรือ 'ศีลห้า'

ซึ่งเป็นข้อกำหนดอย่างต่ำที่สุดในทางความประพฤติของมนุษย์ เบญจศีลประกอบด้วย

๑. เว้นจากปาณาติบาต คือ ไม่ทำลายชีวิต ดำเนินชีวิตโดยปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นทางด้านชีวิตร่างกาย

๒. เว้นจากอทินนาทาน คือ ไม่เอาของที่เขาไม่ได้ให้ ดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นทางด้านทรัพย์สินและกรรมสิทธิ์

๓. เว้นจากการเมสุมิจฉาจาร คือ ไม่ประพฤติผิดในกามทั้งหลาย ดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นทางด้านคู่ครอง บุคคลที่รักหวงแหน ไม่ผิดประเพณีทางเพศ ไม่นอกใจคู่ครองของตน

๔. เว้นจากการมุสาวาท คือ ไม่พูดเท็จ ดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่นด้วยวาจาเท็จ โกหก หลอกลวง ตัณดรอนประโยชน์ หรือแกล้งทำลาย

๕. เว้นจากของเมา คือ สุราและเมรัย อันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท คือไม่เสพของมีนเมา ดำเนินชีวิตที่ปราศจากความประมาทหลังพลัดเมาเนื่องจากการใช้สิ่งเสพติดที่ทำให้เสียสติ สัมปชัญญะ (สติปัญญา อภิภูมิตา เล่มที่ ๒ ข้อที่ ๒๒๖)

ถ้าผู้ประกอบการปฏิบัติตาม 'ศีลห้า' อย่างเคร่งครัดแล้ว ธุรกิจที่ผิดจริยธรรมต่างๆ จะไม่เกิดขึ้น เช่น ธุรกิจการค้าอาวุธ ยาเสพติด อบายมุขต่างๆ ธุรกิจที่เกิดขึ้นในสถานเริงรมย์ต่างๆ ตลอดจนการฉ้อโกง หลอกลวง ด้วยวิธีการต่างๆ ทางธุรกิจ ก็จะไม่เกิดขึ้นในทำนองเดียวกันถ้าไม่มีอุปสงค์ก็ไม่มีอุปทาน คือ ไม่มีการผลิตหรือให้บริการ ดังนั้น ผู้บริโภคเองก็ต้องแก้ไขนิสัยการบริโภคของตนเองด้วย

เมื่อประมวลหลักธรรมและคำสอนต่างๆ ในพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับการค้าขายแล้วสามารถสรุปได้ว่าการประกอบธุรกิจตามแนวพุทธจริยศาสตร์นั้นจะ

ต้องถือตามหลักสัมมาอาชีวะ คือไม่เบียดเบียนตนเอง และไม่เบียดเบียนผู้อื่น คำว่าไม่เบียดเบียนผู้อื่นในพุทธศาสนานั้น มิใช่เฉพาะคนเท่านั้น แต่ถือหลักว่า ไม่เบียดเบียนชีวิตทั้งปวง นั่นคือ ระบบชีวิตทั้งหมดที่สัมพันธ์กันในสภาพแวดล้อม ซึ่งได้แก่ มนุษย์ธรรมชาติ และสังคม เพราะใน ระบบการดำรงอยู่ของมนุษย์นั้นจะต้องสัมพันธ์และอิงอาศัยกับองค์ประกอบทั้ง ๓ อย่างนี้ ฉะนั้น ในการดำเนินธุรกิจนั้นจะต้องเป็นไปในทางที่ไม่เบียดเบียนตน คือ ไม่ทำให้เสียคุณภาพชีวิตของตนเอง แต่ให้เป็นไปในทางที่พัฒนาคุณภาพชีวิต เสริมคุณภาพชีวิต ส่วนการไม่เบียดเบียนผู้อื่นก็คือ ไม่ก่อความเดือดร้อนแก่สังคมและไม่ทำให้คุณภาพของระบบธรรมชาติแวดล้อมเสีย

กำไร

ในการประกอบธุรกิจนั้น กำไรจะเป็นผลตอบแทนของการลงทุน ลงแรง และเป็นเครื่องจูงใจให้ทำธุรกิจต่อไปได้ ปัญหาที่จะต้องพิจารณาเกี่ยวกับเรื่องกำไรก็คือ การแสวงหากำไรสูงสุดในทางธุรกิจซึ่งเกี่ยวข้องโดยตรงกับความเห็นแก่ตัวนั้นขัดกับหลักจริยธรรมของพุทธศาสนาหรือไม่ นั่นคือ นักธุรกิจที่แสวงหากำไรสูงสุดนั้น ยังเป็นพุทธศาสนิกชนที่ดีหรือไม่ ทั้งนี้ก็ เพราะว่า จุดมุ่งหมายสูงสุดของพุทธศาสนาก็คือ นิพพาน และนิพพานนั้นก็ป็นสภาวะที่จิตหลุดพ้นจากตัณหา และอุปาทานอย่างสิ้นเชิง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ นิพพานเป็นสภาวะที่ผู้เข้าถึงจะไม่ยึดติดอีกต่อไป ซึ่งก็หมายความว่า จะไม่มีความเห็นแก่ตัว แต่ในทางธุรกิจความเห็นแก่ตัวหรือกำไรสูงสุดถือว่าเป็นแรงจูงใจสูงสุดที่ทำให้เกิดกิจกรรมทางธุรกิจขึ้น ปัญหาดังกล่าวนี้อาจดูเหมือนว่า การแสวงหากำไรสูงสุดนั้น ขัดแย้งกับการจะมุ่งไปสู่จุดมุ่งหมายสูงสุดคือ นิพพาน ในการพิจารณาปัญหานี้ ผู้วิจัยคิดว่าเราจะต้องตอบคำถามที่ว่า ถ้าพุทธศาสนิกชนที่ไม่สามารถจะ

บรรลุจุดมุ่งหมายสูงสุด คือ นิพพานได้แล้ว เขายังสามารถเป็นพุทธศาสนิกชนที่ดีได้หรือไม่

ในการตอบปัญหานี้เราต้องยอมรับว่า พุทธจริยธรรม นั้นแบ่งออกเป็น ๒ ระดับ คือ

๑. ระดับโลกียะ ซึ่งเป็นธรรมะสำหรับผู้ที่ยังต้องการจะแสวงหาความสุขตามประสาชาวโลก ดังนั้น การดำเนินชีวิตทางธุรกิจจึงอยู่ในระดับโลกียะ

๒. ระดับโลกุตตระ ซึ่งเป็นธรรมะสำหรับผู้ที่ต้องการความสุขที่สูงกว่าโลกียสุข อันเป็นสภาวะที่ดับกิเลสและความทุกข์ทั้งมวล ซึ่งหมายถึงนิพพาน

ตามหลักการของพุทธศาสนานั้น ผู้ที่มีจริยธรรมก็คือผู้ที่ดำเนินชีวิตตามแนวทางแห่งมรรค และการปฏิบัติตามแนวทางแห่งมรรคจะนำไปสู่จุดหมายของชีวิตในระดับต่างๆ กัน เป็น ๓ ระดับ คือ

๑. ทิฐุธัมมิกัตถะ เป็นจุดหมายขั้นต้น ซึ่งก็คือประโยชน์ที่เห็นได้ในชีวิตประจำวัน หรือเรื่องธรรมดาสามัญที่มุ่งหมายกันในโลกนี้ ได้แก่ ลาภ ยศ สุข สรรเสริญ หรือทรัพย์สิน เงินทอง ฯลฯ ซึ่งได้มาโดยชอบธรรม ผลประโยชน์หรือกำไรในทางธุรกิจที่ได้มาอย่างชอบธรรมจึงรวมอยู่ในจุดหมายระดับนี้ด้วย

๒. สัมปรายิกัตถะ เป็นจุดหมายขั้นสูงขึ้นไป ได้แก่ ความเจริญอกงามแห่งชีวิตจิตใจ ตลอดจนคุณค่าที่เป็นผลสำเร็จทางจิต คือ ฌานสมาบัติ

๓. ปรมัตถะ เป็นจุดหมายสูงสุด ได้แก่ การรู้แจ้งสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง มีจิตใจเป็นอิสระ ปราศจากกิเลส เรียกว่าวิมุตติหรือนิพพาน

จุดหมายของชีวิตในระดับที่ ๑ และ ๒ นั้น ยังอยู่ในระดับโลกียะ ส่วนระดับที่ ๓ นั้น อยู่ในระดับโลกุตตระ พุทธศาสนานี้ยอมรับความสำคัญของจุดหมายชีวิตในทุกๆ ระดับ ตามความพร้อมของแต่ละบุคคล แม้ว่าในแง่

คมคติแล้ว พุทธศาสนาต้องการให้ทุกคนบรรลุจุด
หมายสูงสุด คือ นิพพานก็ตาม อย่างไรก็ตาม พุทธ
ศาสนายอมรับว่า มีใช้ทุกคนที่จะสามารถบรรลุจุด
หมายสูงสุดนี้ได้

จากหลักการดังกล่าวข้างต้นนี้ สามารถสรุปได้ว่า
แม้ว่าพุทธศาสนิกชนที่ไม่สามารถจะบรรลุถึงจุดหมาย
สูงสุด คือ นิพพาน ซึ่งเป็นจุดหมายในระดับโลกุตระ
ได้ แต่ก็สามารถจะบรรลุจุดหมายในระดับทิฐย-
มมิกัตถะหรือสัมปรายิกัตถะ ซึ่งอยู่ในระดับโลกียะได้
หากดำเนินชีวิตตามแนวทางแห่งมรรค นั่นคือ มี 'ศีล'
เป็นหลักปฏิบัติในชีวิต และก็ยังจะสามารถจะเป็นพุทธ
ศาสนิกชนที่ดีได้เช่นกัน ดังนั้น นักธุรกิจที่ดำเนิน
ธุรกิจอย่างมีจริยธรรมก็สามารถเป็นพุทธศาสนิกชน
ที่ดีด้วยเช่นกัน

ด้วยเหตุนี้เองสำหรับพุทธศาสนิกชนผู้ที่ยังไม่
สามารถจะบรรลุจุดหมายสูงสุด คือ นิพพานได้ และ
ต้องการความสุขที่เป็นโลกียสุขอยู่ พุทธศาสนาก็มี
กิจกรรมพร้อมทั้งข้อปฏิบัติที่เหมาะสมไว้เป็นแนวทาง
เช่นกัน

จากหลักการของพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับทรัพย์-
นั้นนั้นเราก็ได้เห็นแล้วว่า พุทธศาสนายินยอมให้คฤหัสถ์
หรือผู้ครองเรือนแสวงหาทรัพย์สินและครอบครอง
ทรัพย์สินได้ตามความสามารถ และความพร้อมของ
แต่ละบุคคลโดยให้อยู่ภายในขอบเขต และไม่เป็นการ
เบียดเบียนตนเองและผู้อื่นนอกจากนี้หลักธรรมที่เป็นไป
เพื่อทิฐยธรรมมิกัตถะ ซึ่งเป็นเรื่องของความมั่นคงทาง
เศรษฐกิจ ทำให้มีทรัพย์สิน เงินทอง ซึ่งมีทั้งหมด ๔
ประการ คือ

๑. อุฏฐานสัมปทา คือ ขยันหมั่นเพียรในการ
งาน ประกอบอาชีพสุจริต รู้จักใช้ปัญญาสอดส่อง
ตรวจตราหาอุปายวิธีที่สามารถจัดดำเนินการให้ได้ผลดี

๒. อารักขสัมปทา คือ รู้จักคุ้มครองเก็บรักษา

ทรัพย์ที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียรโดยชอบธรรม
ไม่ให้เป็นอันตราย เสื่อมเสีย

๓. กัลยาณมิตตตา คือ การคบคนดีเป็นมิตร

๔. สมชีวิตา คือ มีความเป็นอยู่ที่เหมาะสม

จากหลัก ๔ ประการนี้จะเห็นได้ว่า สิ่งที่จะช่วยให้
เกิดความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจตามทฤษฎีของพุทธ
ศาสนา ก็คือ การประกอบอาชีพด้วยความสุจริต และ
มีความขยันหมั่นเพียร และจากหลักการข้อที่ ๒ ก็คือ
เมื่อได้ทรัพย์สินมาด้วยความชอบธรรมแล้ว จะต้อง
ดูแลรักษาทรัพย์สินนั้นอย่างดี ไม่ให้สูญหายไป ดังนั้น
การสะสมทรัพย์หรือสะสมทุน จึงไม่ขัดแย้งกับหลักการ
ของพุทธศาสนา พุทธศาสนาไม่เคยประณามเศรษฐกิจ
เพียงเพราะเป็นเศรษฐกิจ ความมั่งคั่งที่เกิดโดยชอบธรรม
และโดยความพากเพียรมีใช้สิ่งที่จะได้รับการดำเนิน
โดยนัยนี้ หากนักธุรกิจมีความพร้อมก็สามารถแสวงหา
ทรัพย์สินหรือกำไร และเก็บสะสมทรัพย์สินที่หามาได้
อย่างชอบธรรม มากเท่าที่จะสามารถทำได้ หรือสูงสุด
ตามศักยภาพของแต่ละบุคคล

ดังนั้น การแสวงหากำไรสูงสุดในทางธุรกิจด้วย
ความชอบธรรมหรือภายในกรอบจริยธรรม จึงไม่ขัดแย้ง
กับหลักจริยธรรมของพุทธศาสนาในระดับโลกียะ อนึ่ง
แม้ว่าพุทธศาสนาจะยอมรับว่าในการดำเนินธุรกิจ พุทธ
ศาสนิกชนสามารถแสวงหากำไรสูงสุดได้ตามระบบ
เศรษฐกิจแบบทุนนิยม แต่กำไรสูงสุดดังกล่าวนี้ต้องเข้าใจ
ว่า หมายถึง กำไรสูงสุดที่ชอบธรรมเป็นกำไรสูงสุด
ที่ได้มาด้วยกระบวนการที่บริสุทธิ์ เป็นกำไรที่ได้มา
เพราะระบบการค้าขายที่เราสร้างขึ้นอย่างมีประสิทธิภาพ
โดยไม่เบียดเบียนหรือละเมิดสิทธิของผู้อื่น

บทสรุป

จากที่เสนอมานี้ เราจะได้เห็นแนวคิดทางเศรษฐ-
ศาสตร์ตามแนวพุทธจริยศาสตร์แล้ว และจะพบว่า

ระบบเศรษฐกิจตามแนวพุทธจริยศาสตร์นั้นก็จะมีการกล่าวถึงลักษณะหลัก ๕ ประการ คือ กรรมสิทธิ์ทรัพย์สิน เสรีภาพ การดำเนินการโดยใช้ระบบตลาด การแข่งขัน และบทบาทของรัฐบาล เช่นเดียวกับระบบเศรษฐกิจแบบเสรีนิยม ซึ่งก็แสดงให้เห็นว่าหลักการของพุทธศาสนามีได้ขัดแย้งกับระบบเศรษฐกิจแบบเสรีนิยม กระนั้นก็ดีหลักการของพุทธศาสนาได้เสนอทางออกของปัญหาจริยธรรมที่เกิดขึ้นในการประกอบธุรกิจในระบบเสรีนิยมซึ่งอาจสรุปได้ดังนี้คือ

๑. เป็นเศรษฐศาสตร์สายกลางหรือเศรษฐศาสตร์มัชฌิมาปฏิปทา มุ่งที่ความพอดี

๒. เป็นเศรษฐศาสตร์ที่ไม่เบียดเบียนตน ไม่เบียดเบียนผู้อื่น และไม่เบียดเบียนสิ่งแวดล้อม

๓. กิจกรรมทางเศรษฐศาสตร์จะเป็นฐานของการที่จะได้พัฒนาศักยภาพของมนุษย์ต่อไป

จากลักษณะข้อที่ ๑ คือเป็นเศรษฐศาสตร์มุ่งที่ความพอดี รูปแบบของการบริโภคจึงเป็นไปเพื่อสนองความต้องการที่จำเป็นของร่างกาย ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัด และทุนทางสังคม เช่น ดิน น้ำ อากาศ ทรัพยากรธรรมชาติต่างๆ จึงถูกใช้อย่างประหยัดและถูกใช้ไปตามความจำเป็นจริง

เมื่อค่านิยมหรือนิสัยในการบริโภคตามแนวพุทธจริยศาสตร์เป็นค่านิยมที่ถือหลักการบริโภคเพื่อความจำเป็นมิใช่เป็นการบริโภคเพื่อแสดงฐานะทางสังคม สินค้าที่ฟุ่มเฟือย เช่น น้ำหอม รถยนต์ ฯลฯ สินค้าที่เป็นอันตรายต่อสุขภาพ เช่น บุหรี่ สุรา สินค้าที่จะก่อให้เกิดการทำลายชีวิต เช่น อาวุธต่างๆ หรือบริการที่ก่อให้เกิดการละเมิดจริยธรรม ย่อมจะลดน้อยลงหรือไม่มีในที่สุด ทั้งนี้ก็เป็นไปตามหลักของอุปสงค์อุปทานหลักอุปสงค์อุปทาน จะเกิดความสมดุลก็ต่อเมื่ออุปสงค์และอุปทานมีความพอดีกัน แต่เมื่อค่านิยมหรือนิสัยในการบริโภคของคนในสังคมเป็นไปตามแนวพุทธจริยศาสตร์ อุปสงค์ที่ไม่จำเป็นจะไม่เกิดขึ้น ดังนั้นก็จะไม่มี

อุปทานตามมา ดังนั้นในการสนองอุปสงค์ในแต่ละครั้งก็จะเป็นการสนองอุปสงค์ที่แท้จริง มิใช่เป็นการสนองอุปสงค์ที่ผู้ผลิตเป็นผู้ยัดเยียดให้แก่ผู้บริโภค

จากลักษณะข้อที่ ๒ คือเป็นเศรษฐศาสตร์ที่ไม่เบียดเบียนตน ไม่เบียดเบียนผู้อื่น และไม่เบียดเบียนสิ่งแวดล้อม ลักษณะข้อนี้ทำให้กระบวนการผลิตตามแนวพุทธจริยศาสตร์นั้นจะมุ่งที่ความเรียบง่ายและไม่สลับซับซ้อนมุ่งสู่การประหยัดทุนแต่มีใช้การกดขี่แรงงาน การนำเทคโนโลยีมาใช้ในกระบวนการผลิตจะมีวัตถุประสงค์เพื่อช่วยให้มนุษย์มีความสะดวกสบายในการทำงาน มิใช่ให้เครื่องจักรมาทำงานแทนมนุษย์ซึ่งทำให้มนุษย์ต้องอยู่ในฐานะที่ต้องรับใช้เครื่องจักร การทำงานของมนุษย์ในระบบเศรษฐศาสตร์แนวพุทธจริยศาสตร์นั้นจะช่วยให้มนุษย์ได้พัฒนาตนเอง มีพลังและเต็มไปด้วยชีวิตชีวา ซึ่งเท่ากับช่วยกระตุ้นให้เขาได้ทำงานอย่างดีที่สุดเท่าที่เขาจะสามารถ ประสิทธิภาพในการผลิตก็จะเพิ่มมากขึ้นโดยไม่ต้องละเมิดกฎจริยธรรมในระบบนี้มนุษย์จะมีความสำคัญกว่าสินค้า

เมื่อเศรษฐศาสตร์ตามแนวพุทธจริยศาสตร์ เน้นการผลิตตามความจำเป็นของผู้บริโภค สินค้าและบริการจึงไม่ต้องผลิตมามากประเภท ผู้บริโภคก็จะไม่ได้รับการกระตุ้นให้บริโภคสูงสุดหรือบริโภคเกินความจำเป็น การใช้เทคโนโลยีที่เรียบง่าย และเน้นที่ตัวมนุษย์จึงทำให้มนุษย์มีศักดิ์ศรี และธรรมชาติก็จะไม่ได้รับการเบียดเบียน

จากลักษณะข้อที่ ๓ กิจกรรมทางเศรษฐศาสตร์เป็นฐานของการที่จะช่วยให้มนุษย์ได้พัฒนาศักยภาพของตนเอง นั่นคือ เมื่อมนุษย์มีชีวิตทางเศรษฐกิจที่ดีแล้ว จะไม่หยุดเพียงเท่านั้น แต่ความพร้อมทางเศรษฐกิจจะเป็นฐานให้มนุษย์ได้ก้าวขึ้นไปในขั้นต่อไป เพื่อชีวิตที่ดีงามตามทรรคของพุทธศาสนา ชีวิตที่ดีงามก็คือชีวิตที่ปฏิบัติตามแนวทางแห่งมรรค ซึ่งผลของการปฏิบัติตามแนวทางแห่งมรรคนี้จะนำไปสู่จุดหมาย

ชั้นต่าง ๆ ของชีวิต ตั้งแต่ขั้นต้นจนถึงจุดหมายสูงสุด
ของพระพุทธศาสนา คือ นิพพานซึ่งเป็นภาวะที่สามารถ
ดับความทุกข์ได้อย่างแท้จริง เป็นภาวะที่สามารถแก้ไข
ปัญหาชีวิตของมนุษย์ได้ดีที่สุด และเป็นคุณภาพแห่ง
ชีวิตที่ดีที่สุด

ผู้ที่สนับสนุนการละเมิดจริยธรรมของนักธุรกิจ
มักอ้างเหตุผลว่า ถ้าไม่ให้นักธุรกิจละเมิดจริยธรรม
ประสิทธิภาพในการผลิตจะลดลง แต่เราก็ได้เห็นแล้ว
ว่า ข้ออ้างดังกล่าวไม่เป็นความจริง เพราะการละเมิด
จริยธรรมก็ไม่ได้ทำให้เกิดประสิทธิภาพและเสรีภาพ

ดังที่ได้กล่าวอ้างไว้ คำตอบจากพุทธศาสนาที่เราได้มานั้น
ทั้งเสรีภาพและประสิทธิภาพทางการผลิตก็ยังคงได้ แต่
มีเงื่อนไขคือต้องมีการควบคุมจิตใจทั้งผู้บริโภคและ
ผู้ผลิต เพราะว่าการแก้ปัญหาที่นั้นไม่อาจทำได้แค่
การบอกผู้ผลิตว่าไม่ควรทำ แต่ในส่วนของผู้บริโภคเอง
ก็ต้องเปลี่ยนพฤติกรรมของตนด้วย

ดังนั้น แนวทางในการแก้ปัญหาทางจริยธรรมใน
การประกอบธุรกิจตามแนวพุทธจริยศาสตร์ จึงเน้นที่
การปรับเปลี่ยนนิสัยและค่านิยมในการบริโภคของผู้บริโภค
และเน้นการแก้ปัญหาทางด้านจิตใจควบคู่กันไปด้วย

การอ้างอิง

ภาษาไทย

ไกรยุทธ อธิปัตย์. แก่นสารของเศรษฐศาสตร์. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๐.

ชูศรี มณีพุก. ประวัติและลัทธิเศรษฐกิจ. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, ๒๕๓๔.

พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง. พระนคร: กรมการศาสนา, ๒๕๑๔.

พระเทพเวที. เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เรือนแก้ว, ๒๕๓๑.

..... . รากฐานพุทธจริยศาสตร์สำหรับสังคมไทยร่วมสมัย. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโกลด์คิมทอง, ๒๕๓๓.

พระธรรมปิฎก. เศรษฐศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.

พระราชมุนี. พุทธธรรม. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ. เศรษฐศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
การศาสนา, ๒๕๒๖.

ภาษาอังกฤษ

Bowie, Norman, E. *Business Ethics*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1990.

Carr, Albert Z. "Is Business Bluffing Ethical?" *Harvard Business Review*. Harvard University Press, 1968.

Goldman, Alan, H. 'Business Ethics: Profits, Utilities, and Moral Rights.' *Philosophy and Public Affairs* (Vol. 9 No.1, 1980): 260-286.

Nash, Laura, L. *Good Intentions Aside*. Boston: Harvard Business School Press, 1990.

Shaw William, H. *Moral Issues In Business*. California: Wadsworth, Inc., 1992.

Todaro, Michael, P. *Economic for a Developing World*. London: Longman Group Limited, 1977.